

1900

1901

*

1902

*

1903

*

1904

*

1905

*

1906

*

1907

*

1908

*

1909

*

1910

*

1911

ג. בתקופת ניקולאי הראשון

הצעות חדשות

בינתיים עלה על פסא המלוכה הצאר ניקולאי הראשון (1825). ומכיון שנטייתו של הצאר לא היו ידועות עדיין, לא העז לנסקי להציע גיוס כללי של היהודים והסתפק בהערה כללית כי "רצוי להנהיג אצל היהודים בכל הפלכים גיוס חובה לפלוגות צבא-עבודה כדי להלחם בנטייתם לנודדות ולבטלה, וכדי לתנכם לאהבת הסדר, לחיי הגינות ולאזרחות טובה".

הגיוס עודנו זהיר וגמיש, ומורגש בו חוסר בטחון. הוא חוזר ומדגיש שאם מועצת המיניסטרים תאשר את התוכנית, יש להורות למפקדי הפלוגות לא להפריע ליהודים לנהוג לפי חוקיהם ומנהגיהם וכן רצוי לקבוע הטבות והנחות למצטיינים. מועצת המיניסטרים נתקשתה אף היא לקבל החלטה ברורה, באין בטחון מהו רצונו של השליט החדש. לבסוף נוסחה החלטה סתמית האומרת "שבעיות גיוס החובה של היהודים כלולה בשאלת היהודים ומן הרצוי לעבד תקנות בכונן זה" (28.7.1825). אך משהוגשה חוות-ידעת זו לפני הצאר החדש, פקד מייד על מועצת המיניסטרים "לחבר הצעה של תקנות עבודת צבא ליהודים ולהגיש אלי במהירות האפשרית". (12.1.26).

הנהירות נמוגה ובהשוואה לטיוטות החדשות היתה הצעת לנסקי רצופה חסד, ליבראליות ואנושות. ניקולאי לא סמך על שריו בניסוח הגזירות והוסיף חומרות משלו, ברצותו לנסח חוק חובת גיוס ליהודים שיהיה יחיד במינו בתולדות העמים.

השמועה אודות חוקה מיוחדת לחובת גיוס הודלפה ובמרכזים היהודיים נשתררה מבוכה רבה. הוכרזו על צום ותפילה ושתדלנים שוגרו לפטרבורג. לפי שעה נהג העולם כמנהגו, והקרבתנות לעתיד דאגו בינתיים לקיומם היומיומי. במושבות חרסון הרחוקות מהמרכזים היהודיים התנהלו החיים כסדרם. ראש ההנהלה אינוזב המשיך לעסוק בהתנחלות פליטי הגל השני; בניין הבתים

הושלם וציוד נרכש. אינזוב אישר אמנם את תוכנית פאדייב בדבר הנהגת משטר צבאי למחצה במושבות, אולם לא נמנע מכל צעד קונסטרוקטיבי לקידום ההתיישבות.

לנסקי הושפע מסקירתו של פאדייב והטריד מדי פעם את אינזוב בתלונותיו על אי-גביית מסים, ודרש פרטים מדוייקים על האיכרים העובדים בקביעות במשקיהם ועל אלה שזנחו אותם. אינזוב השתדל לרכך ולהסביר כי אחר שנת הפצורת ב־1824 ומפת הארבה בשנות 6—1825 נתונים היהודים במצב חמור, וכי קשה לגבות את מסייהם. לנסקי המשיך לדרוש מספרים מדוייקים, דהיינו: כמה מפליטי הגל השני התיישבו בעזרת התקציב (כ־100 אלף רובל) שנשלח מפטרבורג? ואלו בדינים וחשבונות של אינזוב נשאר הרבה מן הסתום. המתישבים החדשים גם הם נתרוששו בגלל הפצורת, הארבה והמשבר הפלפלי, וכמעט שלא היו להם מה להשקיע במשקיהם. מ־300 הבתים שנבנו על חשבון ההקצבה הממשלתית נמסר חלק למתיישבים הותיקים מחוסרי-הבתים. נעשו גם קומביניציות של מיוזג שתי משפחות במשק אחד על ידי חיתון. אינזוב, שהניח כי אלה מהגל השני שלא נתיישבו עדיין יגיע תורם לאחר שנה או שנתים, בעזרת הקצבה נוספת או קומביניציות אחרות, לא דייק במספרים. ואילו פאדייב רומז שבסכום ההקצבה לא סודרו כל 443 המשפחות, אלא כמחצית מהן.

ב־27 למרץ 1826 נהרג בסבאסטופול יהודי, מוכר משקאות, בשם יצחק יפה. בחקירה המשטרית נתברר שהיה זה אחד מאיכרי המושבות בהרסון והדבר הגיע לידיעתו של הצאר, שרצה לדעת כיצד הגיע איכר מהמושבות להיות מוכר־משקאות בעיר רחוקה? החלה חליפת-מכתבים בין־משרדית בנידון זה. בלשכת האפטרופוסות נערכה בדיקה ונתברר שמאנשי המושבות, הן מהגל הראשון והן מהגל השני, נעלמו 900 נפש ואין אנשי-השלטון יודעים על כך. אינזוב בא במבוכה. מפחד האחרייות נתלה במסקנותיו של פאדייב וטען אף הוא שכל עוד לא יאחזו באמצעים חמורים ובעונשים שירתיעו את המתישבים מנדידה אחר פרנסה בערים, קשה יהיה לשמור על הסדר. הוא הציע ללנסקי לאשר את תוכנית פאדייב. וכך ב־26 באוגוסט שנת 1827 חתם ניקולאי הראשון על פקודת חובת הצבא האכזרית שאחריה באו גם גזירות אחרות.

גזירות הגיוס של ניקולאי

ב"חוק הגיוס לצבא" מ־7 בספטמבר שנת 1794, היה סעיף בעניין גיוס של יהודים, לפיו יכלו היהודים ברוסיה, בדומה לסוחרים נוצרים, להשתחרר מחובת הצבא תמורת תשלום בסך 500 רובל. חוק זה איפשר ליהודים להיות משוחררים מעבודת הצבא במשך שלושים

וארבע שנים. החוק הניקולאיבי מה-26 באוגוסט שנת 1827 קבע „שפל היהודים מגיל 12 עד גיל 25 חייבים גיוס למשך 25 שנים, ועל הנערים המגויסים לשרת 6 שנים נוספות של הכנה והכשרה. פטורים מגיוס נגד פדיון בסך 1000 רובל רק סוחרים הרשומים באגודת-הסוחרים, בעלי-מלאכה הרשומים באגודה מקצועית, ממונים על מכוונות בבתי-חרושת, עובדי-אדמה, רבנים ובוגרי בתי-ספר רוסיים. יהודים עובדי-אדמה פטורים מחובת הגיוס מיום צאת הפקודה או מיום התיישבותם על הקרקע למשך 50 שנה, אם הם חיים במושבות גדולות; ואלו מתיישבים בודדים — למשך 25 שנים. העוזבים את עבודת-האדמה הם חייבי גיוס“.

על יסוד הפקודה החדשה דרש לנסקי מהגנרל אינוב לערוך רשימות מדויקות של עובדי-האדמה הקבועים, של העובדים למחצה, ושל זונחי-המשקים. לגבי האחרונים דרש לנסקי מאינוב פרטים על חובותיהם וביקש עצה, פיצד לגבות אותם, אם יוצאו המשתמטים ממעמד האיכרים ויאבדו את זכויותיהם לגבי חובת-הגיוס.

במכתב התשובה של אינוב נאמר שמכלל 1030 משפחות (6484 נפש) זכאים לשיחרור מחובת-הצבא 880 משפחות (5582 נפש), ואלו 150 משפחות (902 נפש) שנעלמו משוללות זכויות אלו. חובות המשתמטים לממשלה מגיעים ל-36 אלף רובל. על השלטונות לגלות מקומות מגוריהם ולגבות את חובותיהם.

גם דעת לנסקי היתה, שיש לחייב את 902 הנעלמים בחובת הגיוס. אולם מפני חשיבותה של החלטה עיקרונית זו הגיש אותה לדיון בפני מועצת המיניסטרים, בה עמדו לנסח את הסעיפים בקשר ליהודים עובדי-אדמה, ועוד לפני שעובד הנוסח הסופי של הסעיפים לגבי זכויות עובדי-האדמה — נתקבלה ידיעה מחרסון על שובם של 1152 איש למושבות (ב-250 נפש יותר מהנקוב בדו"ח הרשמי).

עם קבלת ידיעה זו — קיבלה כל ההצעה מפנה חדש ומועצת-המיניסטרים קבלה החלטה מנוסחת לפי הסעיפים דלקמן: —

1. במשך שלוש השנים 8—9—1827 יהיו עובדי האדמה היהודים פטורים מחובת-גיוס ומחובת פדיון בכסף;
 2. במשך השנתיים 9—1828 יחויבו איכרי המושבות לפחח את משקיהם בהתמדה ובקביעות, ואלה שהיו עד כה מחוץ למשקים יחזרו אליהם תוך 6 חודשים;
 3. אם האיכרים יוכיחו במשך השנים 29—1828 התמדה במשק, ישוחררו מגיוס למשך 50 שנה;
- בקשר לסעיף שלישי זה נקבעו פרטים ותנאים נוספים: —
- א. על האיכרים לעבוד בקביעות בחקלאות.
 - ב. ללא רשיונות ופאספורטים מותר להם לצאת אך ורק לכפרים הסמוכים.

- ג. למקומות רחוקים יותר, ולמשך זמן מעל לחודש ימים, עליהם לקבל רשיון-פאספורט מאת נציגי הרשות ולחזור למועד הרשום ברשיון.
- ד. נציגי הלשכה זפאים לתת רשיונות-יציאה רק לזמן קצוב ורק בתנאי שיש לכך סיבה מספקת על סמך עדות ראשי-המושבות.
- ה. המסרבים להוראות הרשות ונציגיה, וכן המפריעים לשלום הציבור, יגויסו לצבא.
- ו. חסרי הכשרון, מתרשלים בעבודת-האדמה, והעוזבים את המושבה ללא רשיון, או אלה שחזרו לאחר התאריך שנקבע ברשיון ללא סיבה מספקת, יגויסו לצבא.
- (הערה: ביצוע ההחלטה יותר רק לאחר שהרשות תיווכח בהכרחיות אמצעי זה, ולאחר אישורו הסופי של הוועד המפקח העליון — לשכת האפוטרופסות).
- ז. לוועד המפקח העליון הרשות למסור איכרים לצבא, גם בניגוד לעמדת ראשי-המושבות, אם יש לדעתו, סיבות מספיקות לכך.
- ח. אם לאחר 6 חודשים מיום צאת הפקודה לא יחזרו העריקים למשקיהם — ייחשבו לנודים.
- מועצת-המיניסטרים שאלה חוות-דעתו של הוועד המפקח בנובורוסיה בנוגע לחובות האיכרים שמסיבות משפחתיות כגון, אלמנות או ערירות, אינם יכולים לסלק חובם לממשלה, ואם לא מן הראוי היה להטיל חובות מפוקפקים אלה על הציבור.
- כן המליצה המועצה למסור את המשקים שנעזבו על ידי המגויסים לצבא, כעונש, לבני איכרים נשואים, או לאיכרים חסרי-בתים, מבלי לחייב אותם בחובות קודמיהם.
- כל ההצעות הללו הובאו לדיון ואושרו בוועד לתקנת היהודים; אולם בטרם נסתיימה חליפת הבירורים בין המשרדים הגיעה סקירתו החדשה של אינוב (כנראה בהתאם לדרישותיו של לנסקי) הסותרת בהרבה את קודמותיה.
- אינוב חילק את המתיישבים המונים 1030 משפחות (6484 נפש) לארבעה סוגים:
- סוג א' העובדים בקביעות במשקיהם — 1493 גברים,
- סוג ב' העובדים גם במשקיהם וגם בחוץ — 102 גברים,
- סוג ג' העובדים במושבות בכל מיני מקצועות, והזורעים את שדותיהם לראווה בלבד — 917 גברים,
- סוג ד' העובדים מחוץ למושבות מיום בואם — 493 נפש.
- שוב התלה חליפת מכתבים בין פטרבורג ונובורוסיה. לבסוף נתקבלה על ידי מועצת-המיניסטרים החוקה הסופית שנקראה בשם: "חוקת הגיוס לצבא לגבי היהודים עובדי-האדמה" ואלה סעיפיה:

- א. המתיישבים אשר עבדו בקביעות עד שנת 1827, הם ובניהם, משוחררים מחובות הגיוס לצבא למשך 50 שנה מיום הופעת הפקודה (1827). המתיישבים שנעדרו מהמושבות על דעת עצמם או שהאריכו שהותם מחוץ למושבות מעל לתאריך סומון ברשיון — מוזמנים לחזור למושבות תוך שנה; ואם תוך שנתיים יתמידו בעבודת-האדמה יפלו בין בעלי-הזכויות לגבי חוק הגיוס לצבא.
- ב. למתיישבים שנעדרו ממשקיהם, או לשאינם מסוגלים לעבודה זו, מותר לעבור למעמד העירוניים, אם, במשך שנה, יביאו אישור מהקהילות שעליהן נימנו לפנים, כי הן מסכימות לפרוע עבורם את חובותיהם לממשלה.
- מתיישבים מהסוג האמור, הרוצים לעבור למעמד עירוני ואשר לא נהנו מהלואות הממשלה — חייבים להשתתף בסילוק מחצית החוב של המשפחות שכל חבריהן נפטרו.
- ג. מתיישבים שנעדרו מהמושבות ללא רשיון ולא חזרו תוך שנה למושבתם, או מתיישבים שחזרו למושבה ולא התמידו בעבודה חקלאית במשך שנתיים — אם מצב בריאותם תקין, יש למסור לצבא, ואלו את שאינם מסוגלים לצבא יש לשלוח לסיביר.
- (סעיף זה היה מכון גם לגבי בלתי-מושמעים, מתפרעים, חסרי-כשרון בעבודה וכן לגבי ראשי-מושבות ורבנים שלא שיתפו פעולה עם הרשות לגילוי פשעי האיפרים).
- המושבה חייבת לסלק לממשלה 500 רובל על חשבון חובותיו של כל אחד מהנענשים בגיוס לצבא או בשילוח לסיביר.
- ד. מתיישבים המקבלים היתר לעבוד מחוץ למקומות מגוריהם למשך זמן מסוים — אסור להם לסחור, לסרסר ולעסוק במכירת יין-שרף.
- ה. מתיישבים אשר במשך חמש שנים זרעו את שדותיהם תבואה או גידלו ירקות על שטח לא פחות מ-10 דיסיאטין; אשר רכשו שוורים ומחרשות לעיבוד שדותיהם, באופן נורמלי; אשר זרעו פשתה וקנבוס, נטעו סביב בתיהם לפחות 50 עצים, גידלו יותר מ-20 ראשי-בקר ו-100 כבשים; ביתם ומבני-המשק והחצר שלהם בנויים כהלכה — יקבלו מדאליה-של-כסף, ואם ימשיכו בדרכם זו במשך 10 שנים נוספות יהיו זכאים למדאליה-של-זהב.
- בעלי המדאליות פטורים מעונשי גוף (הלקאות) ובהגיעם לגיל ה-50 יהיו פטורים מהעבודות הציבוריות.
- ו. ליהודים עירוניים מותר לעבור להתיישבות חקלאית באישור האספה הכללית של איפרי המושבה אליה הם מציעים את מועמדותם, וכן באישור ראשי קהילתם כי בידם אמצעים כספיים הדרושים לקיום

משק ללא עזרה ממשלתית, וכי מסוגלים הם לעבודת-אדמה. מתיישבים אלה ייהנו משיחרור ממסים למשך מספר שנים, בהתאם לתקנות שנת 1804, ומשיחרור בני-משפחתם מחובת הצבא למשך 50 שנה מתאריך התיישבותם.

על סמך התקנות מה-20 ביולי 1829, עברו 30 משפחות ממעמד האיכרים למעמד העירוניים, ועזבו את המושבות. בראשית 1831 נשארו ב-9 מושבות חרסון — 996 משפחות (פ-6574 נפש).

הגנרל אינוזוב ראש-הוועד המפקח (לשכת האפוטרופוסות) לא הסתפק בסקירות ובדינים וחשבונות של המפקחים המקומיים, אלא היה מבקר בעצמו מדי פעם בפעם במושבות ודאג לתקן את הטעון תיקון.

במשך 5 השנים הבאות, 1829—1834, כמעט ולא נטרדה הממשלה בבעיות המושבות בחרסון. האיכרים הסתגלו לעבודת-האדמה, השנים היו שנות יבולים, והיחסים עם הרשות היו פחות או יותר תקינים. מטעם לשכת האפוטרופוסות נשלחו לפטרבורג דינים וחשבונות שיגרתיים, נעדרו חשיבות מיוחדת ועניינם: הצטרפות אי-אלה משפחות בודדות, מגפת-הבהמות, מחסן תבואות שהוצף במים, דליקת החציר באחת המושבות וכד'.

באותן השנים היתה פטרבורג עסוקה בעניינים חשובים יותר: המלחמה עם תורכיה שפרצה בשנת 1828, ומרד הפולנים שפרץ ודוכא בשנת 1831. רק לאחר שהשתרר השקט בארץ נזכרו במיניסטרויון-הפנים במושבות היהודיות וראש לשכת האפוטרופוסות נתבקש להמציא סקירה מפורטת על מצב המתיישבים. לתפקיד זה נתמנה שוב פאדייב שביקר במושבות, רשם מספרים, ועיבד דין וחשבון מפורט, ברוח מסקנותיו משנת 1825.

ביקורי פאדייב במושבות חלו אחרי שנות בצורת ב-4—1833 שכתוצאה מהן פחת מספר הבקר, והאיכרים הסתכסכו בחובות ונשארו ללא זריעה. בעקבות המשבר החומרי שוב נוצר הלך-רוח של אדישות ויאוש.

גם הפעם, בעמדו על הסיבות והגורמים למצב הירוד אין פאדייב מתעלם מן הגורמים האובייקטיביים (שנות-בצורת, מחלות, עוני ומחסור), אולם אין הוא שוכח למנות גם את הגורמים התלויים ב"תכונותיהם השליליות" של המתיישבים וחוזר על כך שהם שונאי-עבודה, מערימים על הממשלה כדי לסחוט ממנה הקצבות, דורשים הנחות ושיחרור ממסים מבלי שיעשו בעצמם מאמצים לשיפור מצבם; וכן שנשיהם אינן מסייעות בידם, כאילו מאז ומתמיד היו נשים יהודיות מתיחסות בזלזול ובתיעוב לעבודה הפיזית.

המושבות השתרעו על פני שטח של 800 מילים, ומפאת המרחקים בין מושבה למושבה (לפעמים עד כדי 100 מילין) לא הצליחו המפקחים להשגיח עליהם בייעילות מספקת. מאידך, היתה קירבת המושבות לערים — חרסון, ניקולייב ואודיסה — גורם מסייע לנדידה ונהירה אחר הפרנסה הקלה... פאדייב

הציע הפסקת כל עזרה נוספת מצד הממשלה, הנהגת פיקוח ממשלתי חמור על עבודת האיכרים היהודים והענשת ה"סוטים" בכל חומר הדין, לפי הסעיפים של פקודת חובת הגיוס לצבא.

הוועד המפקח העליון של לשכת האפוטרופסות, בראשותו של הגנרל אינוזוב, חתם על כל-הצעותיו של פאדייב. עם זאת ראה הוועד מחובתו לציין שלמרות קשיי ההתיישבות, יש תועלת בהמשכת המפעל ובטיפול בו. ואם לא יעלה הדבר בידי הראשונים יצליחו לפחות הדורות הבאים.

הדין וחשבון של פאדייב נשלח אמנם לתעודתו בלשכת המיניסטרויון בפטרבורג, אך הפעם נגנו מבלי שידונו עליו, משום שבאותו זמן גברה בחוגי הממשלה ההשקפה שיש להרחיב את ההתיישבות היהודית, להקצות לה שטחי-אדמה נוספים ולהרחיב גם את זכויות היהודים עובדי-האדמה. הופיעה הצעה לבצע התיישבות חדשה במרחבי-סיביר אשר בהשוואה לחרסון היו פגעי-הטבע כגון בצורת ארבה, ומגפות-בקר פחות שכיחים.

תקנות לעידוד התיישבות יהודים

ממשלת ניקולאי התייחסה בראשיתה בליברליות מסויימת כלפי היהודים; תיכננה הרחבת ההשכלה, החלה במתן זכויות למפתחי-תעשייה והמסחר ודנה בזכויות-יתר למתיישבים על הקרקע. וזאת מסיבות ברורות.

מגמת הגזירות של ממשלת ניקולאי הראשון היתה — "לצמצם את השפעתם המזיקה של היהודים ולהוליך את העם הפראי הזה בלבושו, במנהגיו ובחוקי דתו, להתבוללות וטמיעה בעזרת אמצעי-לחץ". לאחר שנים אחדות של חובת-הצבא, גירושים המוניים, פגיעות בדת והתפשטות העוני, הגיוון והרעב — נתברר כי היהודים המיוסרים עומדים עדיין במריים, ומלבד "הקאנטוניסטים" (הילדים שנחטפו והוכרחו להתנצר) היתה ההתנצרות נדירה מאד.

אישים רמי-מעלה, שעקבו אחר נוהגי ממשלות פרוסיה ואוסטריה לגבי נתיניהם היהודים, גילו שהדרך להתבוללות אינה באלימות ולחץ אלא בהשכלה. לדעה ליבראלית זו נתפסו אפילו כמה משונאי ישראל. ההשכלה תשחרר את היהודים מן הקנאות החשוכה, מלבושם הנלעג וממנהגייהם הטפלים, הם יתקרבו לאזרחי-הארץ ויסתגלו לאזרח-חיייהם, יתבוללו — ומכאן, כפסע אל הטמיעה והשמד. על כן נתקבלה בשנת 1840 החלטה לאפשר ליהודים השכלה ולהנות את המשכילים בזכויות יתר וכן גם את מפתחי התעשייה והמסחר. עוד בתחילת המאה, בימי אלכסנדר הראשון, ניסתה הממשלה למשוך יהודים לפיתוח החרושת. ברבע השני של המאה כבר הגיעו בזה יהודים להישגים ניכרים. בשנת 1828 היה התעשיין יוסף ברנשטיין בעלם של 17 בתי-חרושת לטכסטיל וכעבור 4 שנים

— (ב'1832) הגיע מספרם ל-20. לפי הסטאטיסטיקה היו בשנת 1832 32% מן
החרושת בפלך פודוליה — בידי היהודים.

גם בסחר-חוץ החלו היהודים תופסים מקום נכבד. חלק ניכר מן היצוא
והיבוא היה בידי יהודים; באודיסה עיר-הנמל היו בתי-המסחר והבנקים מרוכזים
בידי היהודים. לשנת 1842 נרשמו באודיסה יהודים כבעלי-זכויות מיוחדות 7
סוחרים בדרגה א', 9 בדרגה ב', ו-187 בדרגה ג'. הון הסוחרים בעלי שלוש
הדרגות הגיע לשני מיליונים רובל. היחס הליבראלי לגבי יהודים מפתח המסחר
והחרושת נבע איפוא, מאינטרס פלכלי של המדינה.

למתן זכויות-היתר למתיישבים יהודים היו שני נימוקים עיקריים: הצורך
ביישוב שטחים רחבי-ממדים בערבות חרסון שנכבשו מן התורכים ובסיביר
דלילת-האוכלוסייה ושיחרור הערים מן היהודים העניים, המתחרים תוך מאבק
על הלחם במסחר ובמלאכה, עם האוכלוסייה הנוצרית. ועם זאת, נרשה לעצמנו
להניח שבנטיה למשוך יהודים לאפיק כלכלי יציב היה גם משהו מהאנושי, או
כעין פצוי מצפוני. הנחה זו תיראה בוודאי בעיני רבים מוורה ומופרכת, אולם
עובדא היא, שנמצאו שרי-פלכים שבסקירותיהם ותזכיריהם מצוייה דאגה
אנושית למצב המחריד של האוכלוסייה היהודית. יש משערים שגם בחסד שליטים
זה היתה טמונה מגמה להוליך המוני יהודים — דרך עבודת האדמה וההווי
הכפרי — לאזרח חיי-האיכרים הנוצרים ולהתבוללות. אך יהיו הגורמים והנימוקים
אשר יהיו — התקנות להתיישבות יהודים נוסחו באותה תקופה ברוח חיובית
ביותר.

ב-13 באפריל 1835 חתם הקיסר על „חוקת היהודים“ החדשה, שכללה את
כל החוקים היהודיים הישנים בתוספת הגבלות חדשות. מפת „תחום-המושב“
נצטמצמה מאד ובערים הגדולות בתוך התחום נאסרו מגוריהם של יהודים. אלא
שבמערכת הסעיפים האוסרים והמגבילים נמצאו גם כמה סעיפים חיוביים, ובעיקר
סעיף 23, הדן ביהודים עובדי-אדמה.

סעיף זה קובע ש„היהודים רשאים להתיישב על אדמות השייכות לממשלה,
או אדמות שנקנו על ידם לצמיתות וכן על שטחי-קרקע חכורים בכל פלכי
תחום-המושב“.

קרקעות הממשלה יימסרו לזמן פלתי מוגבל לכל חבורת מתיישבים יהודים
אם יהיו בתוכה לפחות 25 גברים, והשטח יהיה מובדל מכפרים נוצרים או
מאחוזות, ותוך שנתיים מיום האישור יעלו על השטח לעבדו. באישור המוסדות
העליונים אפשר ליהודים להתיישב גם על שטחים מחוץ ל„תחום המושב“.

אדמה שנקנתה על ידי יהודים מותרת למכירה ליהודים אחרים וגם לנוצרים.
אדמה חכורה מבעלי-אחוזות באישור השלטונות נחכרת לשתיים-עשרה שנה לפחות.
ההעברה להתיישבות היא חופשית, כרצון איש ואיש ואין אונס.

המתיישבים נהנים מוויתור על מיסים אישיים למשך 25 שנים, יהיו משוחררים מחובת הגיוס לצבא, וכן יהיו משוחררים ממסי הזאמסטבו (המוסד הפלכי לענייני חקלאות), למשך 10 שנים.

(הערה: זכויות דומות מוענקות גם לחוכרי־קרקעות, אולם הוויתור על המסים אינו למשך 25 שנים אלא 5 שנים).

חובות המתיישבים לממשלה מלפני התישבותם — נמחקים.

המתיישבים רשאים לעסוק במסחר ומלאכה אך ורק בתחומי המושבה, ואילו מחוץ למקום מגוריהם אסורים עליהם כל עסקי יין ומסחר או שירותים של בעלי־האחוזות.

מותר לכל איכר לבשל שכר ויין־שרף לצרכי־הבית ולמכירה לבני כפרו אם הכפר מכיל לפחות 10 בתים.

ליהודי, המעסיק על אדמתו לפחות 50 יהודים — יוענק תואר הכבוד „אורח מדינה נכבד“. ואם יעסיק 100 נפש באחוזתו — יוענק לו תואר כבוד העובר בירושה.

מושבות היהודים תתנהלנה בדומה לכפרים הנוצרים על ידי הטלת מיסים מקומיים. באמצעות ההכנסות ממס הבשר על המושבות לתמוך בחולים, בקשישים ובנכים שלהם ולהעסיק בעבודה את העניים ביותר.

ואחרון אחרון — ילדי המתיישבים רשאים ללמוד בבתי הספר הכלליים. בגימנסיה ובאוניברסיטאות. וכאות חסד נוסף הוחלט ב־24.4.36 כי בית־הספר החקלאי הממשלתי יקבל מספר הניכים יהודים להשתלמות.

התקנות נתפרסמו ברבים, אך מצד היהודים לא באה שום תגובה. השמועות על מצב המתיישבים בחרסון לא משכו את הלב; העניים ביותר שלא היה להם מה להפסיד פרט לחובותיהם וחובות הגיוס — היו סבלנים, וציפו לראות איך יפול הדבר, העשירים — שתואר כבוד מאת הממשלה קסם להם — אף הם לא מיהרו להשקיע כספים ולקבל עול של רכישת אדמה או חכירתה.

ייתכן שסיבת ההסתייגות היתה בכך שהיהודים לא האמינו כי „המלכות הרשעה“ עשוייה לפעול לטובת היהודים וראו בהצהרות היפות תכסיס והערמה. בחוגי הממשלה תמהו על אי היענות היהודים. מאחר שסברו כי סיבת מיאונם היא הפחד מתנאי ההתיישבות בחרסון, באה הצעת מיניסטר הפיננסים, הגרף קאנקריין להקצות להתיישבות היהודים שטחי קרקע בסיביר.

התוכנית להתיישבות בסיביר

הצעת המיניסטר קאנקרין נתקבלה במועצת המיניסטרים מתוך ההנחה שאין די קרקעות פנויות בפלכים המערביים ("תחום המושב") ומפני אירצונם של היהודים להתיישב בערבות חרסון.

ב־12 בנובמבר 1835 אושרה ההצעה בחתימת ניקולאי הראשון, והוקצו חמישה שטחי קרקע בגודל 15,154 דיסיאטין להתיישבות יהודית בפלכי אומסק וטובולסק שבסיביר. חברות של יהודים התארגנו והציעו עצמם להתיישבות. הפניות באו מכל קצווי רוסיה:

70	—	משפחות	מפלך יקטרינוסלב
80	—	משפחות	מפלך מיטבה
286	—	משפחות	מפלכי וילנה, גרודנה ומינסק
37	—	משפחות	מפלך ליבה
40	—	משפחות	מפלך ויטבסק
50	—	משפחות	מפלך מסטיסלב
247	—	משפחות	מפלך מוהיליוב

בס"ה — 810 משפחות

כל הפניות והבקשות הועברו באמצעות שרי-הפלכים למיניסטר הפנים בלודוב. וכאן, יצויין יחסם האוהד של כמה שרי פלכים שבלבם נתעורר רגש הומאני ורצון טוב לעודד את האומללים, ולהקל עליהם בעצה.

שר הפלך המינסקאי הציע לסייע למועמדים העניים להתיישבות בהוצאת הנסיעה לסיביר ובביסוס משקיהם. למען יעילות ההעברה יעץ להסיעם חברות חברות, להורות לכל שלטונות המחוזות שבדרכם להעמיד לרשותם מלווים, ולשלטונות אזור ההתיישבות שיעמדו לימינם בעצה, וידריכום בעבודה.

שר הפלך המוהילובי, גנרל דיאקוב, מתאר בתזכירו את עניותם האיומה של היהודים, שבאה עקב הגירושים והצפיפות בערים. ולדוגמא צויין שבעיר הומל נמצאים 600 חייטים יהודים, ואילו אוכלסיית העיר יכולה היתה להסתפק באחד אחד ממספרם זה. לדעתו של דיאקוב יש מקום למושבות במסגרת "תחום המושב" בו הכפרים הרוסיים רחוקים זה מזה מרחק עשרות מילין, ואפשר ברנחים שבין כפר לכפר להקים מושבות יהודיות.

גנרל קורפוס הוואנדרימס, דארבוש, גם הוא הדגיש את מצבם הירוד של היהודים ותמך בהתיישבותם בסיביר ובמתן עזרה חומרית למתיישבים. הוא העלה בעייה מטרידה: פרנסיה-קהילות היהודיות שהם בדרך כלל משיכת האמידים שאינם מעודדים את בני-הקהילה העניים לעבור להתיישבות, מפריעים לה עד כמה שיש ביכולתם. הפרנסים העלימו מהציבור את ההצהרה הממלכתית

בדבר ההתיישבות. יחסם השלילי נבע מכך שבני-העניים היו משמשים תחליף לצבא במקום בניהם הם. הגנראל דארבוש ציין שוועדי הקהילות נוהגים בניגוד לחוקה החדשה, בה נאמר בפירוש שהעוברים להתיישבות חובות מיסיהם מבוטלים, ואלו ועדי הקהילות, כדי להכביד על המתיישבים, מסרבים להוציא אישורים טרם יסולקו חובות אלה. כדי למנוע סחבת-משרדית ותלות במשרדי-הקהילות הציע דארבוש למנות בכל פלך פקיד מיוחד בלתי-תלוי במשרדי-הממשלה המחוזיים והפלכיים וכן גם בוועדי הקהילות ולהפקיד בידו את חלוקת-הדרפונים. להצעה זו היתה חשיבות רבה בתנאי הביורוקרטיה והשחיתות ששררו במשרדי-הממשלה ובוועדי-הקהילות.

שר-הפנים בלודוב העביר את כל ההצעות האמורות לקאנקרין שר-הפיננסים, מפיוון שביצוע המפעל ההתיישבותי היה כרוך בהקצבת סכומים ניכרים מאוצר המדינה. קאנקרין הסכים לכל ההצעות היעילות לארגון הפעולה ולהקצבת הסכומים הדרושים, פרט להצעת דיאקוב, ליישב יהודים גם בתחום אזורי-מגוריהם. על יסוד הסכמת שר-הפיננסים עיבד בלודוב שר הפנים הצעות לדיון במועצת המיניסטרים:

- א. למנות פקידים מיוחדים שיטפלו בכל הסידורים להעברת המתיישבים;
- ב. פקידים אלה יהיו מצויידים בטפסים ממשלתיים כדי שהמועמדים להתיישבות לא יצטרכו להתרוצץ ממשרד למשרד;
- ג. בדרפונים יהיו רשומים פרטי-העזרה, ההגנה וסידור מעונות-לינד המוטלים על השלטונות המקומיים בכל תחנות המסע בדרך לסיביר. כן תיקבע, למען הסדר, רשימת הערים הגדולות בדרך לסיביר;
- ד. על הפקיד הממונה על הארגון וביצוע העניינים להמציא לשלטונות-הפלך את רשימת הדרכונים המוצאים על ידו;
- ה. העברת המועמדים לסיביר תהיה בחבורות מאורגנות, ובעונת-השנה המתאימה;
- ו. למשך כל המסע — יש להקציב למועמדים את כל הדרוש למזונותיהם, פרט למשקאות חריפים;
- ז. מחובת שרי-הפלכים, להעביר את רשימת המועמדים שיצאו מפלכיהם — לשרי-הפלכים של אומסק, זמן מה לפני היציאה. מחובת שלטונות-אומסק וטובולסק להוציא הוראה לבניין בתים למתיישבים עוד לפני שיגיעו (העצים לבניה יוקחו מיערות הממשלה). על השלטונות להקצות לכל גבר במשפחה 15 דיסיאטין קרקע, ולציידו על חשבון הממשלה במכשירי-עבודה, בהמות-עבודה, וכלי-בית הכרחיים; וכן להקציב למועמדים מזון עד היבול הראשון;
- ח. לבטל את חובות המועמדים לממשלה עבור המסים שלא נפרעו, ואף לא לגבותם מן הקהילות.

מועצת המיניסטרים הסכימה לכל ההצעות והצאר ניקולאי הראשון אישר אותן. מתוך הנחה שהיהודים יעדיפו את ההתיישבות באזור סיביר העולה על חרסון בטיב אדמתו, שפעת הגשמים, באקלים הפריא, ומתוך רצון להשיג, בבת-אחת, פתרון למצבם החומרי של יהודים רבים ואיכלוס שטחיה העצומים של סיביר — נתנו השלטונות פירסום רב בכל הערים הגדולות והעיירות הקטנות להצהרה הממלכתית על ההתיישבות. לא היתה עיר או עיירה שלא נתקבלו ממנה בקשות; ועדי-הקהילות רשמו תעודות, ומשרדי הממשלה המחוזיים, הפלכיים והמשטרתיים והפקידים המיוחדים בהם, בררו את הבקשות וציינו פרטים. אמנם השלטונות לא הקפידו דווקא על אישור מועמדים מתאימים ביותר.

רשימות המאושרים לקבלת דרכונים הועברו לפטרבורג, ועוד לפני שנת 1836 כבר נרשמו ואושרו פדת, 1334 משפחות. לפי ההוראות היה על שלטונות הפלכים אומסק וטובולסק להכין ולבנות את הבתים לפני בוא המתיישבים, אך בתנאי הטכניקה ואורח-הביצוע של הימים ההם לא נבנו בתים במהירות. גם ארגון-המסע לסיביר לא היה מהדברים הקלים, והמועמדים ציפו זמן רב ליום יציאתם. רבים החלו לחסל את עסקיהם ואף לארוז את צרורותיהם ונמצאו אנשים שסבלנותם פקעה ויצאו לדרך על דעת עצמם.

בסוף הסתו הגיעו לטמבוב 17 משפחות (71 נפש), התייצבו לפני שר הפלך, וסיפרו לו כי הם נוסעים למקום המיועד להתיישבות. מצב הנודדים היה עלוב מאד. הם הודיעו שבדרכם ממוהיליוב הוציאו את חסכוניהם האחרונים, סבלו מקור ורעב ונאלצו לבקש נדבות. עתה אין בכוחם להמשיך.

ברחמו עליהם הלין שר הפלך, בעזרת נדבנים, את הנודדים בבתים והמציא להם הלבשה, הנעלה, מזון ועזרה רפואית. הוא פנה אל שר-הפנים בלודוב בשאלה מה לעשות בהם, ובהסכמת שר-הפיננסים, אושרה להם הקצבה להוצאותיהם וניתנה הוראה לאפשר להם לנסוע הלאה לאזור ההתיישבות.

בהתחשב עם ריבוי המועמדים להתיישבות בסיביר, בא קאנקריץ, שר הפיננסים, בהצעה למועצת המיניסטרים להוסיף לרשות ההתיישבות שטח נוסף של 13,363 דיסאטיין, והמועצה אישרה את הצעתו. אולם בהגיע ההחלטה לאישור הצאר רשם על הפרוטקול: „להפסיק העברת היהודים לסיביר“ (5.1.1837).

השרים תמהו לשינוי יחסו של הצאר, אך רק לאחר זמן רב נתגלה פשר הדבר. בדרך מקרה נתגלתה תעודה חשאית אותה הגישו שר-הפנים בלודוב ושר המשטרה בקנדרוף לניקולאי, בה הם נימקו את ההכרח להפסיק את ההתיישבות בסיביר.

בעקבות הצו שהפתיע את הציבור ואף שרי המדינה, שרי הפלכים והפקידים, הופיעה הצהרה מלכותית ובה מפורטים הנימוקים לעמדתו. ההצהרה הרשמית עובדה על ידי שר הפנים בלודוב, ברוח התעודה החשאית שהוגשה לצאר על ידו ועל ידי בקנדורף. בהצהרה נאמר כי העברת היהודים לסיביר כרוכה בטירדות רבות; סיביר היא אזור מאוכלס ברובו אנשים שגורשו לשם כעונש על עבריינות ופשעים, וגם בעתיד יאוכלס בעיקר במושעים. ומכיוון שהיהודים, "כידוע, אינם מצטיינים באורח חיים מוסרי והוגן, הרי באווירה הסיבירית יקל להם להמשיך בנוודות וברמאות ובהשפעתם ההרסנית, ומידות האוכלוסיה הנוצרית יושחתו". כמו כן יקשה להשגיח עליהם ברחבי-סיביר, בתנאי האוכלוסייה הדלילה והעדר פוח-משטרה מספיק; נוסף לכך, יאבדו היהודים במסעם הארוך לסיביר את רכושם המעט ויהיו למשא על אוצר-המדינה שיצטרך להושיט להם עזרה במשך זמן רב. קיימת גם הסכנה שתוך כדי נסיעה ינשרו רבים, ישארו בערים שבדרך, ויפיצו בהן דרכיהם "הנלוזות והמזיקות". על יסוד כל האמור יש לקבוע כי אין למסור שום שטח-קרקע בסיביר להתיישבות יהודים, והשטחים שהוקצו כבר למטרה זו יוחזרו לרשות הממשלה; לעומת זה יש להקדיש למטרת יישוב היהודים את שטח-הממשלה הפנויים, הנמצאים בפלכי "תחום המושב", בהתאם להצעתו של שר-הפלך דיאקוב.

שטחים אלה קרובים למקומות מגורי-המועמדים להתיישבות. היהודים יעדיפו להתיישב עליהם, יתאקלמו בהם ביתר קלות והממשלה תוכל לפקח עליהם ביתר יעילות.

לאחר ציון כל הצעדים החיוביים של ההתיישבות בפלכי "תחום-המושב", באה ההמלצה המעשית לכוון את כל היהודים שהגישו בקשות ואושרו להתיישבות בסיביר — לאדמות חרסון, הפנויות להתיישבות.

כך בוטלה התוכנית להתיישבות בסיביר. אולם דבר זה לא עבר ללא תוצאות. אגב ההנמקה והסברת הנוק המוסרי שהמתיישבים היהודים עלולים לגרום לאוכלוסייה הדלילה של סיביר — הגיע הצאר למסקנה כי יהיה זה מן ההגיון להפחית את "השפעתם הרעה" של היהודים הנמצאים בערי סיביר על ידי הפחתת מספרם, ולחייב בגיוס לצבא את ילדי היהודים בסיביר שנשלחו שמה כעבריינים או כבני-עבריינים ועתה הם נהנים מזכויות מעמדם כסוחרים. המלך ביקש איפוא, משני נאמניו, השרים בלודוב ובאקנדורף, לבדוק את מספר היהודים בסיביר, מעמדם החברתי ופרנסותיהם, ולעבד נוסח חוקה להפחתת מספרם. תוצאת החקירה היתה עלובה ביותר. בשלשת הפלכים — טובולסק, טומסק, ויאניסיי — נמצאו 18 משפחות יהודיות במעמד של סוחרים ועירוניים (בעלי מלאכה וכו'), בס"ה — 959 נפש. בפלך אומסק — בסך-הכל 13 משפחות יהודיות.

מהפלכים האחרים כנראה לא הגיעו תשובות אך אפשר לשער שגם שם לא רבו היהודים; אולם עובדה זו לא הרתיעה את השרים. הם קבעו כי יהודי במעמד של סוחר או אומן פטור אמנם מתובות הגיוס, אולם ילדיהם ונכדיהם של יהודים ששולחו לסיביר בעוון עבריינות הם חייבי-גיוס, גם אם אבותיהם הפכו בינתיים להיות סוחרים ובעלי-מלאכה.

את מנסחי-התקנות החדשות הטרידה בעיית המשפחות המעטות שעשו את דרכן אי-שם בסיביר, לאיזור ההתיישבות; הרי אי אפשר לנהוג בהן פיוצאים מן הפלל — פן ירבו במשך עשרות בשנים, וידביקו את האוכלוסייה בתכונות שליליות.

וזה נוסח תקנות בלודוב-באקנדורף:

1. האמצעים נגד התיישבות היהודים בסיביר:
 - א. יש להפסיק את התיישבות היהודים בסיביר.
 - ב. שטחי הקרקע שהוקצו להתיישבות בפלכי טובולסק ואומסק יימסרו למטרות אחרות.
 - ג. בהתאם לחוקה מיום 13.4.1835 תבוצע התיישבות בפלכי נובורוסיה, ובמידת האפשר — אם ימצאו שטחים פנויים לכך — גם במקומות מגורי היהודים בתחום המושב.
 - ד. היהודים הנמצאים בדרכם לאומסק יוסעו למושבות חרסון על חשבון הממשלה ויהנו מכל הזכויות בהתאם לחוקת היהודים משנת 1835 ובהתאם לתוספות מה-20 בנובמבר שנת 1836. (תוכנם של הסעיפים ה'—ו' אינו ברור).

2. אמצעים להפחתת מספר היהודים הנמצאים בסיביר:

- ה. היהודים הנמצאים בסיביר כמגורשי הממשלה — הם וילדיהם אשר נולדו שם — יישארו במקומותיהם, ואילו יתר היהודים שחדרו לערי סיביר על דעת עצמם, או כמצטרפים למשפחות מן הסוג הנזכר — יעזבו את סיביר ויחזרו למקומות מגוריהם הקודמים, או לכל מקום אחר במסגרת "תחום המושב".
 - ו. בני המגורשים לסיביר שגילם למטה מ-18, וכן כל אלה שיולדו מעתה, הם חייבי-גיוס בהתאם לחוקי הגיוס הכלליים.
- יתר הסעיפים נכתבו ברוח דומה.
- פקודה זו נחתמה על ידי הצאר ניקולאי ב-15 במאי שנת 1837. יצויין, כי לאחר קבלת ההוראה על הפסקת התיישבות בסיביר — פנה שר הפלך של סיביר-הדרומית לפטרבורג בשאלה, אם רשאי הוא ליישב את היהודים שבאו ממוהיליוב "מאחר שהם כבר הגיעו הנה על יסוד החוקה הקודמת". שר-הפנים בלודוב העביר את השאלה אל הצאר והתשובה היתה שלילית.
- הפקודה החדשה העמידה רבים מהשרים והפקידים הבכירים במבוכה רבה.

סיבת שינוי המדיניות היתה אולי נשאר סוד כמוס גם לדורות הבאים, לולא פנה גראף קיסיליוב (שמונה לנהל את המיניסטרויון לנכסי המדינה, והיה עליו לשותף פעולה בכעיות ההתיישבות) אל בלודוב בשאלה: מה הסיבה לשינוי הפתאומי בתהליך ההכנות להתיישבות בסיביר. בלודוב מסר לו באורח-סודי את העתק הסקירה שהוא עצמו ובאקנדורף מסרו לקיסר ובה הם מנמקים את שלילת ההתיישבות בסיביר. קיסיליוב אמנם שמר על הסוד, אבל מתוך פזור-דעת הכניס פעם את ההעתק לאחד התיקים שהועבר באורח שגרתי לארכיון הדפטרטמנט וברבות הימים נתגלה.

תעודה זו מוכיחה את דו-פרצופיותו של בלודוב, שטפל רשמית פשר-הפנים בחקיקת חוק ההתיישבות בסיביר, והכל ראו בו תומך עיקרי בחוק זה.

חזרה להתיישבות בחרסון

הגזרה היתה גורלית לגבי היהודים שחיסלו את עסקיהם, מכרו את רכושם בחצי המחיר, ודרכם לסיביר נחסמה. עתה היו מוכנים לנסוע אף לחרסון למרות הסרונותיה, ובלבד שייחלצו מן הבטלה וחוסר-המעש. אולם למרות ההצהרה המפורשת שתנתן להם אפשרות התיישבות בחרסון — עדיין היתה לפנייהם חומת מעצורים. בלודוב לא הזדרז לבצע החלטה זו והעדיף לטפל קודם בעיבוד חוקה להתיישבות בחרסון.

לדעת בלודוב היתה הצלחת ההתיישבות מותנית במשטר חמור, צבאי-למחצה. על-כך הרפיב, ברוח הצעותיו של פאדייב, תוכנית בת 19 סעיפים. תוכניתו זו קבעה, בין היתר, שיש להוציא את מפעל התיישבות היהודים מרשות הוועד המפקח של ההתיישבות בנובוורוסיה (הגנרל אינוב נראה בעיני בלודוב רך מדי — צ.ל.); שיש למנות על ההתיישבות היהודית מנהל מיוחד מקציני-הצבא בדימוס, אשר יעמוד תחת מרותו של שר-הפלך, וכן למנות לו סגנים ועוזרים. מקום מושב ההנהלה ייקבע במושבה נהר-טוב הנמצאת במרפז אזור-המושבות; הסעיפים הבאים עוסקים בציון תפקידי ההנהלה ופקידיה, ואחריה באים סעיפים הנוגעים למתיישבים, לפיהם מותר לאיכר יהודי לפרוש ממשקו וכפרו רק לאחר 20 שנות עבודה בחקלאות, אם יש בידו הוכחות כי הצטיין בה. פן קבעה תוכנית בלודוב:

— שלתושבים שאינם-חקלאים תאסר מעתה הישיבה במושבות.
— שאין להרשות ואין לתת פאספורטים ליציאה מן המושבה לזמן ארוך. בגבולות פלך חרסון אפשר לתת ליהודים רשיונות-יציאה לזמן מוגבל — לא יותר מחודש ימים, ולא יותר מפעמיים בשנה.
— שמנהל המושבות הראשי רשאי להעניש מתרשלים בעבודה, במאסר עד

3. ימים, ובקנס של עבודה ציבורית עד 7 ימים. ואילו את הבלתי-מושמעים והמושחתים רשאי הוא להעניש עונש גופני עד 25 מלקות.

חוקה זו הוגשה למועצת-המיניסטרים, אושרה, וקיבלה גושפנקה חוקית ב-4 בנובמבר 1837. מועצת-המיניסטרים הכניסה תיקון באחד הסעיפים: הוצאות ההנהלה בסכום 8,800 רובל לשנה חלות על הממשלה בשנתיים הראשונות ומן השנה השלישית ואילך תתכסה הוצאה זו על ידי מס נוסף שיוטל על המתיישבים. בלודוב הורה לשרי-הפלכים בסיביר להעביר באורח משטרתי לחרסון כל יהודי שיצא להתיישב בסיביר על דעת עצמו. וכאן קרה קוריוז טראגי-קומי. שר פלך קוסטרומה, שבתמימותו לא הבין לאילו יהודים מתכוון הפאטרון שלו בהוראותיו, הודיע לבלודוב שבהתאם להוראות עצר חבורה בת 110 ילדים יהודים. היה זה משלוח של ילדים יהודים מגויסים שנועד לגדוד קאנטוניסטים בפלך פרם. מעשה זה עורר את חמתו של בלודוב והוא שלח רץ מיוחד להורות לשר פלך קוסטרומה לשחרר את הילדים וכעונש על משגה זה הטיל את כל הוצאות המעצר על שר-הפלך.

ידועות כמה תוצאות של הוראות בלודוב: שר-הפלך בסומבורסק הודיע לפטרבורג: "נתפסה חבורה בת 17 משפחות (70 נפש) שהתעכבו כאן לחוג את חג הפסח". שר-הפלך בצ'רניגוב הודיע: "הודות לחריצות המשטרה נתפסו בשלוש ערים 12 משפחות". בפלך פנזה נתגלתה משפחה בת 7 נפשות; בפלך פרם נעצרו 3 משפחות; בפלך ולאדימיר נעצרו 2 משפחות, ובמוסקבה 5 נפשות. המכונה הביורוקראטית היתה פעילה והצליחה לגלות, לתפוס ולעצור את "העבריינים" שרבים מהם היו מצויידים בדרכונים ממשלתיים, או בתעודות-אישור מטעם ועדי-הקהילות.

בעלי הדרכונים שבנסיעתם לסיביר לא היה משום פשע — נשלחו לחרסון בסיוע הממשלה, ואילו בעלי תעודות-האישור מטעם הקהילות — נחשבו לנוודים, מפירי חוק, ונשלחו שמה באורח משטרתי, כעבריינים.

כאות חסד, וכדי למנוע טורח מיוחד מן הרשות המפקחת בחרסון, הקציב קאנקרין שר-הכספים, באישור הצאר, 25 אלף רובלים כדי ליישב 42 משפחות שנאספו ברחבי סיביר ונשלחו לחרסון.

המועדים לסיביר, נטושים במקומות מגוריהם, המטירו מכתבים על שרי הממשלה ושרי-הפלכים — ומכתב אחד הגיע אף לידי הצאר עצמו. בעל המכתב מתאר את מצבו אחרי חיסול עסקיו ומכירת רכושו: "אנו מתגוללים בעליות גג, במרתפים, ואף תחת פית-השמים".

גם שרי הפלכים הטרידו את בלודוב בתרעומות ובשאלות, והוא שלח לשרי הפלכים הוראות לפיהן יש לבדוק, באיזו מידה נכונות טענות היהודים; לבחור את הסובלים ביותר ולשלחם לחרסון בליווי ממשלתי בהבורות בנות 50 משפחה. (הכוונה כנראה, כצעד ראשון; חבורה מכל אזור ואזור — צ.ל.) אולם, לפי החוק,

אין להעביר יהודים לחרסון ללא הסכמה הדדית בין השלטונות המשלחים ושלטונות חרסון, ולפי השיגרה של יכולת הקליטה בחרסון אפשר ליישב כל שנה רק מספר מסוים ומוגבל; לפיכך, צפוי היה תהליך ההתיישבות להימשך שנים רבות, גם אם תהיה העברת החבורות בנות 50 המשפחות מאורגנת באופן היעיל ביותר. מצב "הסיבירים" בינתיים הלך והחמיר. רעב ומגפות פשטו בהם. שרי הפלכים החלו שוב להטריד את בלודוב, ודרשו עזרה לחולים ולנצרכים ביותר. ואמנם הוקצב סכום מסויים למטרות אלו. מספר הפונים לעזרה הלך ורב ותלונות רבות נשמעו נגד שיפוט הפקידים, מי ומי זקוק לעזרה.

היהודים שראו עצמם מקופחים היו מלשינים על חבריהם שהערימו לסחוט יותר מהם. המשטרה היתה מתערבת, וחקירותיה היו גורמות לאנדרלמוסיה בקרב הנצרכים, אך לא הביאו תוצאות של ממש.

בינתיים בדק המיניסטרוין לנכסי הממשלה (הכוללים את הקרקעות השייכים לממשלה) מחדש את הקרקע הרורבי העומד לרשות המתיישבים בחרסון, ומצא שאדמה טובה לחקלאות תספיק רק ל-190 משפחות, לפי 40 דיסיאטין למשפחה, לאמור: במקום 14 אלף דיסיאטין ככתוב ברשימות — יש בעין רק 8 אלפים בקירוב.

אחד הפקידים הבכירים, קומרוב, נשלח לחרסון כדי לברר בדיוק מהי מידת השטחים שאפשר להתיישב עליהם, קומרוב סייר במושבות ובאדמת חרסון ואגב חקירותיו עורר את זעם פקידי המשרדים המקומיים.

והרי סיכום סיוריו:

בתחומי המושבות היהודיות נמצאת קרקע פנויה — 22 אלף דיסיאטין
ב-11 שטחי אדמה אחרים השייכים לממשלה — 27 אלף דיסיאטין
ב-6 שטחים נוספים — 24 אלף דיסיאטין

בס"ה — 73 אלף דיסיאטין

בלודוב הגיש לצאר את תוצאות מחקרו של קומרוב וחווה דעתו שאם יחולקו שטחי הקרקע לפי 30 דיסיאטין למשפחה תתאפשר התיישבות של 2434 משפחות.

בחסדי פקידים ופטרונים

נפשו של בלודוב קצה בכל התיישבות היהודים שגרמה לו רק טרדות ועגמת-נפש. שרי הפלכים המערביים הודיעו, בזה אחר זה, על מצוקת ה"סיבירים", על תחלואה, רעב והתמרמרות, ודרשו להעבירם לחרסון בהקדם. מחרסון הודיעו שמחוסר עצייער וחומרים אחרים אי אפשר לבנות בתים בקנה-מידה רחב, ובגלל הבצורת והמגפות אי אפשר לגבות מסים מהמתיישבים הוותיקים. וכן כל

מעצר של יהודי שיצא להתיישבות באחת מערי סיביר, גרם לחליפת מכתבים מטרידה.

ב-26 בדצמבר, 1837 — נוסד מיניסטריון מיוחד לנכסי-המדינה ובראשו הועמד הגראף קיסליוב. בלודוב הוכיח לקיסר שיהיה זה הגיוני אם המושבות היהודיות הקיימות והמשך ההתיישבות על כל בעיותיה יתנהלו על ידי המיניסטריון לנכסים, המטפל בקרקעות הממשלה. הקיסר שוכנע והעביר את טורח היהודים מבלודוב לקיסליוב. אך גם הגראף קיסליוב לא שש לתפקיד זה. היה זה סמוך לשחרור האיכרים והמיניסטריון לנכסי המדינה טיפל ב-7,649,442 גברים עובדי-אדמה (מחוץ ליהודים).

בראש המיניסטריון החדש עמדו אנשים ליבראליים שחיפשו דרך לשחרר את הצמיתים מבלי לגרום זעזועים ליציבות משק המדינה. לרשות הממשלה עמדו שטחי הקרקע בנובורוסיה שנכבשו מתורכיה, ואחוזות רבות שהוחרמו עקב פשיטות רגל או התנהגות אכזרית של הבעלים עם צמיתיהם. כשעברו האחוזות לרשות הממשלה נשתחררו הצמיתים ממלא. המיניסטריון היה עמוס עבודה ותפקידים: מדידת השטחים, חלוקתם ליחידות-משק ועריכת מפקדים בכפרים. יחסית לבעיות המסובכות שעמדו בפני המיניסטריון לנכסי המדינה — מה ערך לכמה אלפי משפחות יהודיות הרוסות-מעמד, המצפות להעברתן לחרסון? אולם מיום שנמסר התפקיד למיניסטריון זה נטרדה הנהלתו בשפע של בקשות העברה, תחינה לעזרה, תלונות על צידה-לדרך שלא סופקה, על הקרקע שלא נמסרה בצדק או על המחסור בבתי-מגורים. גם הרשות המפקחת בחרסון המטירה שאלות, בקשות, הוראות בירור, בעיות פינאנסיות, ועוד.

הנהלת המיניסטריון נוכחה לדעת שהטיפול בהתיישבות היהודים גוזל זמן רב מדי. קיסליוב הודיע לצאר בכתב, שהעמיד לצרכי ההתיישבות בחרסון 8 אזורי-קרקע על שטח של 49,758 דיסיאטין, עליהם יוכלו ליישב 1244 משפחות חדשות, וכי בהתאם לחוקת ה-4 בנובמבר משנת 1837 מתנהלות המושבות היהודיות על ידי מינהל מיוחד הנמצא תחת פיקוחו של שר-הפלך. למען הצלחת המפעל חשוב, ששר-הפלך ינהל את ענייני ההתיישבות על דעת עצמו — כי התלות בפטרבורג וחליפת המכתבים המייגעת פוגמות ביעילות הפעולה. בהתאם להחלטת ה-4 בנובמבר משנת 1837 הוא מציע להעביר את התפקיד לפיקוחו הבלעדי של שר-הפלך אשר לרשותו יעמוד מנהל אחראי מיוחד. הצעת קיסליוב נתקבלה על דעת ניקולאי והוא אישר אותה ב-28 באוקטובר שנת 1838. שר פלכי נובורוסיה וורונצוב לא היה להוט לקבל את האחריות למפעל התיישבות היהודים. הוא פירש את ההוראה כרצונו, והטיל את מלוא האחריות על שכם המנהל הראשי שישב בנהר-טוב. לעצמו השאיר תפקיד של יועץ עליון או מתווך בין הממשלה לבין המנהל האחראי שימונה על ידו. בהתאם לכך, מינה וורונצוב את סגן הפולקובניק דמידוב למנהל אחראי על המושבות הקיימות

וגם ביצוע מפעל ההתיישבות החדשה. במקום לשכת האפוטרופוסות וראש הוועד המפקח גנרל אינוב, שרכש נסיון בבעיות ההתיישבות והיה מסור לה, בא עתה דמידוב, חסר-הנסיון ואוהב הבצע.

בהתאם להוראה החדשה ניגשה הפקידות לביצוע ההפרדה, ותהליך זה נמשך שנה תמימה. בינתיים הלך ורב זרם המועמדים להתיישבות בחרסון, שמטעמים שונים שלחו שרי הפלכים יהודים להתיישבות, לחצו על ממשלת פטרבורג ועל ורוזנצוב להקציב גם למועמדים שלהם הוצאות-הדרך על חשבון הממשלה והקצבה להקמת משקיהם. תוך כדאי-כך הגיעו לחרסון 65 משפחות ממינסק ו-70 משפחות מפודוליה והתיישבו על חשבון עצמן. מאורע זה שימש תקדים והוחלט לתת הוצאות צידה-לדרך ותקציב — רק ל„סיבירים“. יתר המועמדים היהודים קיבלו רשות להתיישב על קרקעות הממשלה, אך ורק על חשבונם הם.

מסעי העיוניים

הבארון פלן שר פלך קורלאנד ניגש לארגן את משלוחי היהודים (הסיבירים), מאזורי ליפלאנד, אסטלאנד וקורלאנד. הוא דאג שהמשלוחים ייצאו כסדר, חילק אותם לחבורות בנות 50 משפחות והעמיד לרשותן עגלות. עם כל חבורה יצא גם פקיד מלווה שמתפקידו היה לחלק לנוודים את ההקצבה היומית למזונות, לקבוע את מקומות החנייה ולשמור על הסדר. נוסף לו נלווה לכל חבורה משמר של שלושה חיילים לשמור על האנשים ועל כספיהם המזונות שבידי המלווה.

הבארון פלן אירגן 7 חבורות של 345 משפחות (2552 נפש) שיצאו לדרך, בזו אחר זו, החל מסוף אוגוסט ובמשך חודש ספטמבר. ההליכה היתה אטית. ימי הסתיו היו גשומים והדרכים כבר מלאו בוץ. בלילות גבר הקור. ההליכה ברגל בבוץ טובעני הוגיעה את האנשים. העגלות שימשו בעיקר למטען הצרורות והילדים, וגשמי-הסתיו היו מרטיבים את הנודדים. 4 חבורות ממינסק ו-3 מבוכרויסק נשלחו בדרך הדינפר, בארבות פתוחות ושטוחות, עד קרמנצ'וג, פדי לקצר את הדרך. השייט בארבות — בצפיפות, בתנאים סאניטאריים גרועים ובמזון זעום ויבש, החליש את האנשים, וגרמו לתחלואה.

בקרמנצ'וג נעצרו הנודדים לחודש ימים. הדאגה לקיצבת המזונות מקרמנצ'וג ועד אזור-ההתיישבות הוטלה על הפקידות של חרסון, וזו לא נזדרזה להמציא את הכסף. בינתיים היו האנשים סחוטים, פצועי-רגלים ומחוסרי-לבוש-הם; כך, שגם מבחינה פיזית קשה היה להם לנוע הלאה.

הרופא הצבאי שינדלר הודיע לשר פלך חארקוב, הנסיך דולגורוקוב (מי שהיה קודם שר-פלך וילנה והיה מתומכי-ההתיישבות), שמכלל 610 הנפש שהגיעו

לקרמנצ'יג — 173 חלו בדיזנטריה, התקררויות וחום גבוה, וכי מחלות אלו היו תוצאה מתזונתם הגרועה במשך המסע הארוך ומהצפיפות על הארבות השטוחות. דולגורוקוב הודיע לשר פלך פולטבה, גאָסה, שהיה אז בקרמנצ'יג ובקש ממנו לגייס אמצעים כדי להקל, ככל האפשר, על היהודים הנודדים. גסה מצא ש-215 חולים נמצאים בבנין ציבורי „בצפיפות, טחב ואויר מחניק, חולים במחלות מידבקות, ללא טיפול רפואי“. גאָסה אירגן מיד אישים רמי מעלה (כגון יושב-ראש האצולה האזורית, מפקד המשטרה, ראש-העיר וארבעה רופאים) לוועד ציבורי שידאג לאמצעים ועזרה מהירה להטבת מצבם של יהודים אלה. בוועד, שגסה היה נשיאו, נתקבלו ההחלטות לבקש מהרופאים חברי-הוועד לבדוק את החולים, להפריד את הבריאים ולשכנם לחדר, ואת החולים להעביר לבנין ה-„הקדש“ (מושב זקנים ונכים), לסווגם לפי מחלותיהם ולרפאם בעזרתו הקבועה של רופא המעון. כמו כן, דאגו לארגן מהקיצה היומית למוזנות (25 קופיקות) מטעם הממשלה, מטבח בו יוכנו התבשילים, לפי הוראות הרופאים; באין מיטות מספיקות — להוסיף מיזרונים, לדאוג שכלי-המיטה יוחלפו לפי הצורך, לצייד את החולים ברפואות הדרושות, ולאחר החלמתם לשלוח את החולים לאיזור התיישבות בחרסון, מצוייידים בבגדים וחפצים מתרומות שתאספנה מנוצרים ומיהודים. את התינוקות שהוריהם חולים הפרידו וסידרו במעון מיוחד, וכן דאגו למצוא מבין היהודים אומנות ומניקות בשביל היונקים. התושבים, יהודים פנוצרים, נענו לקריאת הוועד ותרמו מזון, חפצים וכסף במוזמנים. נאספו כאלף רובל והודות לעזרה מהירה זו ניצלו חולים רבים ממות.

עוד הוועד מטפל בשיירות הראשונות והנה הגיעה לקרמנצ'יג שיירה חדשה, בת 250 נפש. גם אנשיה עשו חלק מדרכם על פני הדינפר בארבות השטוחות והמחלות עשו שמות גם בהם.

שר הפלך הודיע לקיסליוב על ענויי היהודים עוברי-הדרך הנמצאים בקרמנצ'יג. בהסכמת שר-הכספים הורה קיסליוב לשלטונות הפלך לקנות על חשבון הממשלה בגדים חמים ונעלים, לקבוע תקציב למוזנות ולשלוח את הנודדים לחרסון, ובהתאם לכך הוציא הוראות לשרי הפלכים לא לארגן ולא לשגר שיירות מתנחלים לחרסון אלא בחודשי האביב.

על מידת סבלותיהם של יהודי-קורלאנד אנו קוראים במכתבו של באקנדרוף לקיסליוב, אשר, כשר-המשטרה, היה מקבל ידיעות מסוכניו. המכתב נשלח לאחר שהיהודים כבר הגיעו למקום התיישבותם בחרסון, וזה תוכנו: „יהודי קורלאנד סבלו מיחס אכזרי מאד של מלוויהם וקציניהם. כשהגיעו לחרסון לא קיבלו את הלחם המובטח להם, אף לא בהמות ושום חסות ודאגה מצד הרשות המקומית (הכוונה להנהלת המושבות — צ.ל.). רבים קיפחו את חייהם מאפיסת הכוחות בגלל הדרך הרחוקה. הם מתים מרעב, ויום-יום עסוקים בקבורת מתיהם. ידיעות עגומות אלו הפילו פחד ועוררו התמרמרות בקרב יהודי

קורלנד שנשארו במקומם וספק אם ימצאו עוד רבים שירצו לעבור להתיישבות".
ולאימות הודעתו צרף באקנדורף העתקים ממכתבי סוכניו ונציגיו.
אינפורמציה דומה הגיעה, כמובן, גם לוורונצוב שר פלכי גוברורסיה. הוא
קיבל הוראה מאת הצאר ניקולאי הראשון "לחקור בקפדנות חמורה". לאחר
חקירתו בפרשה זו, מצא לנחוץ להציע לממשלה אי-אלו הצעות ליעול העברת
החבורות, כגון: שפקיד אחד מלווה יהיה אחראי על המסע לאורך הדרך פולה
ללא חילופים; להורות לפני היציאה לשלטונות הערים שהשיירות תעבורנה
דרכן, שעליהם לעזור להן בצידה, לינה ורפואה, וכן לתכנן את המסע בדרך
הקצרה ביותר. לפי הצעותיו אלו ניתנו הוראות חדשות. אולם בינתיים היה
מצב הבאים לחרסון אחרי מסעיהם העינויים בכל רע.

מכתבו של באקנדורף השפיע. קיסליוב הורה לוורונצוב להעמיד עזרה
רפואית וכל עזרה אחרת לבאים החדשים הסובלים מתת-תזונה, ממחסור בלבוש,
וממחלות. וורונצוב הקים ועד מיוחד בראשותו של דמידוב, המנהל האחראי של
התיישבות היהודים, והטיל עליו לטפל במתיישבים החדשים. הודות לפעולתו
הנמרצת של הוועד ומסירות הרופאים נחלשה השתוללות המחלות. החולים הלכו
והחלימו, ומצפון השלטון נרגע.

ביקורת ובירור תלונות

אוזשיגוב, ראש המשטרה בפלך חרסון, שיגר אל שר-המשטרה באקנדורף
סקירה על מצב היהודים בפלך. לאחר שציין במכתב את רשלנות היהודים
בעבודה החקלאית — עבר לתיאור מצבם של המתנחלים החדשים. "למעלה מ-500
משפחות חדשות חיות בצפיפות איומה בבתים הקטנים של האיכרים הוותיקים,
כ-20 נפש בכל בית, תשושי-כוח מהדרך הארוכה ומחוסר תזונה מספקת ולבוש
חם. בלתי רגילים לאקלים ולמיי-המקום, נוגעו במחלות; ובשל ההזנחה של
האחראים קיבלו אופי אפידמי, וכמעט שהתפשטו בקרב אוכלוסי הסביבה, לולא
פעולתו הנמרצת של הוועד שהוקם על ידי וורונצוב. הודות לפעולות הוועד
פסקה האפידמיה, הוטב מצב החולים והם הולכים ומחלימים".

סיפור זה אינו גילוי מפתיע. אולם בהמשך מכתבו מתאר אוזשיגוב את
התנהגות ההנהלה האחראית להתיישבות היהודים ואת שגיאותיה: הפיגור בהקמת
הבתים וברכישת הציוד, אף פי הסכומים המוקצבים היו בידיה. לדעתו לא היה
צריך להטיל את הובלת החומרים לבנין הבתים על האיכרים היהודים הוותיקים,
הטרודים בעבודות השדה מראשית האביב ועד שלהי-הסתו, וצריך היה לשים
לב ביתר קפדנות להתנהגות מפקחי-המושבות. הנה, למשל, המפקח קרייבסקי
אינו מתאים לתפקידו, וגם אינו מהימן. רשלנות הפקידות משפיעה לרעה על

המתישבים. ידוע, למשל, שאחדים מהמתישבים בעלי האמצעים חזרו לפלכי מגוריהם, בגלל היחס הרע, אי-הסדרים והפיגור בהקמת המושבות. האם לא רצוי יותר להכין את כל הדרוש לפני בוא המתישבים? — שאל אוזשיגוב. ביקורת חריפה זו מצד המשטרה לא מצאה חן בעיני השלטונות. לאחר שבאקנדורף המציא את הסקירה לצאר, פנה הלה לקיסליוב בדרישה לברר את טיב האשמות; קיסליוב שלח מייד שאלות והוראות לוורונצוב. כל הענינים האלה הוגיעו את קיסליוב עד כדי כך שהחליט להסתלק, ולו גם זמנית, מביקורת המשטרה ומשאר הדאגות הכרוכות ביהודים. הפעם הגיש בקשה למועצת-המיניסטרים, וכן לצאר ניקולאי בעצמו, להעביר את ענייני ההתיישבות חזרה לשר-הפנים ובקשתו זו נתקבלה ואושרה ב-25 במרץ 1841. וורונצוב, כאחראי למעשה ההנהלה המיוחדת להתיישבות יהודית, נעלב מהביקורת הקטלנית, והחליט גם הוא למשוך ידו מהאחריות שהטיל עליו התפקיד. הוא דרש מהשלטונות בפטרבורג להעביר תפקיד זה למוסד אחר, יהיה אשר יהיה, וביסס את בקשתו על הטענה כי הוא עצמו וצוות פקידיו עמוסים עבודה.

בתשובה לבקשתו כתב לו קיסליוב שהוא שותף להרגשותיו ומבין אותן. אולם, עם זאת, בקשהו להמשיך זמנית בתפקיד עד שיסתדרו העניינים. בהתאם לדרישות הצאר וקיסליוב — פתח וורונצוב בחקירה רחבה על מסע-העניינים. היהודים שנחקרו סיפרו כי לא העמידו לרשותם עגלות במידה מספקת, ואף החלשים ביותר נאלצו ללכת ברגל; לא נתנו להם את הקצבה היומית למזונות עבור הימים שנוספו למכסה המוצהרת של ימי-הנסיעה לפי התוכנית. במשך ארבעת ימי-השייט על הדניפר הוכו על ידי פועלי הארבות והחופים במקלות ובכלונסאות, והמלווים לא הגנו עליהם. גם הפקידים המלווים נהגו אתם קשות ואילצו אותם ללכת גם בלילות, הליכה שהשפיעה קשה על בריאות הנשים ההרות ועל התינוקות; הפקידים גם הם הרימו יד על האנשים ופגעו בכמה מהם פגיעות חמורות.

כדי לחקור את הפקידים המלווים בדבר אמיתות האשמות, פנה וורונצוב לשרי הפלכים בהם עבדו וחיו הנאשמים, בבקשה לערוך חקירה. שרי הפלכים שטפלו במשלוחי שיירות היהודים לחרסון, ראו בפניה זו עלבון כאילו נאשמו בעצמם, שלא עשו די להצלחת מסע השיירות והם השיבו ארוכות בכתב. מהם שהוכיחו כי סידוריהם היו בהתאם להוראות וכי כל מעשיהם היו ללא דופי; מהם שהאשימו את היהודים בכל הפגעים שאירעו להם. לדבריהם, חטאו היהודים בכך שזולזלו בפקידים ולא סרו למשמעתם; היהודים עצמם אשמים בהארכת ימי המסע מעל לתוכנית, כי נעצרו באי-אלו מקומות על דעת עצמם, ועל כן לא הגיעה להם הקצבה למזונות בעד ימים מיותרים אלה. העגלות שהועמדו לרשות היהודים היו מספיקות לולא כל החפצים המיותרים שסחבו אתם הנוסעים

כגון דודי-נחושת, דליים וארגונים שאין בהם צורך. פן היו בין היהודים, לדעת השרים המשיבים, אנשים בריאים בהחלט שמרוב עצלות התיישבו בעגלות, בעוד שלפי ההוראות היתה כל עגלה צריכה לשאת 12 תינוקות או 25 חולים. אשר לשייט הארבות על הדניפר שגרם סבל רב לנוסעים, הסבירו השרים ששייט זה היה מחוייב המציאות מפני שהיהודים עצמם תמכו בהצעה זו ומפני שבגללו נשתחררו איכרי האזורים בדרך מלהעמיד לרשות המסע את עגלותיהם כנהוג. (מחובת האיכרים בכל אזור ואזור היתה להעמיד לרשות כל מסע רשמי, כגון העברת צבא, אסירים וכו' את העגלות הדרושות). גם פקידי הממשלה בערי החנייה היו פטורים מהטיפול ביהודים כל ימי השייט. פן נמנעו מנוחות וחניות מיותרות שגשמים ובוץ גרמו להן ביבשה, ובמסע על פני נהר לא יכלו היהודים לערוק ועם זה לא ניתן לכל מיני אורחי-פורחי נודדים ועברינים מאתיהם להתחבר אליהם. השלטונות המקומיים היו פטורים מדאגת האיכסון בלילות החנייה. שר פלך מינסק עוד הוסיף וציין שכל מפריע סדר במסע, שהעליב מלווים, התלונן או שיקר, חייב להמסר לדיון.

ורונצוב החליט להפסיק את פרשת התלונות והאשמות מצד היהודים וכן את ההסברות מצד שרי הפלכים; ובזאת תמה החקירה.

המשך ההתנחלות

לפי צירופי רשימות (לא מדוייקות ביותר) עמדו להגיע לחרסון בשנים 41—1840 קרוב ל-2200 משפחות. הוצאות הדרך וההתיישבות של 730 מהן על חשבון הממשלה (מקורלנד — 353, ממוהיליוב — 33, מויטבסק — 79, ממינסק — 102 ומפלודן — 163 משפחות). היתר הודיעו שיתיישבו על חשבונם הם. עוד בשנת 1838, כמסופר, נשלחו מסיביר לחרסון 43 משפחות. מלבדן הסתננו מפלכים שונים עוד 160 משפחות. הליקויים באירגון ההתיישבות לא תוקנו. גם הפעם המשיכה ההנהלה האחראית, שבראשה עמד דמידוב „מסורת“, ולא עשתה את ההכנות ההכרחיות לקראת בואם של המתיישבים החדשים.

גם אחר מסעי-העיניים נמשכו סיבלותיהם של הנודדים בחרסון עצמה. למרות ההוראות המפורשות להכין בתי-דיוור לפני שיופיעו המתיישבים — לא בוצע הדבר. המתנחלים החדשים הוכנסו לתוך בתיהם של המתיישבים הוותיקים, ובבתי האיכרים הקטנים נהיתה צפיפות איומה פי נוסף לדרי-הבית שהיו בממצע כ-15 נפשות באו עתה חולים בטיפוס ודיזנטריה, מחלות-עור ופצעים אשר הדביקו גם את התושבים הוותיקים ונשקפה סכנה שהפגעים יתפשטו גם מחוץ

לתחומי המושבות היהודיות. מהערים הגדולות הוזעקו חמישה רופאים ואיתם חובשים ורפואות ורק הודות למאמצים אלה פסקה המגפה לקראת הקיץ. מה-1 בנובמבר 1840 ועד ה-1 במאי 1841 מתו מבין המתנחלים החדשים 256 נפש, ומהוותיקים 292; בס"ה — 548 נפש.

בהודעה הרשמית צויין ש"מספר זה הוא מחוץ למספר המתים בדרך לחרסון". גם לאחר שהבריא המתישבים החדשים מהמחלות — לא קיבלו תזונה מספקת, תנאים סאניטאריים ודיור נוח כדי שיחלימו לגמרי. נוסף לכך השתרר בקרבם רפיון-רוח וכאון. גם מצב האיפרים הוותיקים לא היה מעודד ביותר. מן החקלאות התקיימו בדוחק, והאפשרות להשתפר בערים הקרובות היתה מוגבלת (לפי התקנות החדשות הוגבלו רשיונות היציאה לערים לחודש או חודשיים בשנה). חסכוניותיהם של רוב האנשים שבאו על חשבון עצמם אזלו, ולא נשארה בידם פרוטה לקיום המשקים. אלה שעוד היה בצרורם משהו במזומנים נמלטו; היו אשר חזרו למחוז מולדתם והיו אשר נדדו לערי חרסון. כמה שנשאר מכל השיירות אשר מגו כ-2000 משפחות — אי אפשר לקבוע. גם בידי השלטונות לא היו מספרים מהימנים כי רבים מהיהודים נדדו, הלוך וחזור, בין הערים והמושבות.

מצב טראגי זה עורר את השלטונות בפטרבורג ובפלך חרסון להזדרז ולהקים את הבתים, לחלק את השטחים, לרכוש את הציוד, וליישב את המועמדים שנשארו. מן הראוי לציין שבמושבות היהודיות נשארו תמיד משקים אחדים שנוטשו. הבתים הנוטשים שהיו בנויים מחמר נתפוררו ונהרסו ללא השגחת בעלים. ההנהלה בנתה במושבות הקיימות, במשקים הנוטשים, 138 בתים חדשים. הוקמו עוד 4 מושבות חדשות בהן נבנו 493 בתים; בלבוב — 119 בית, בריסלב — 92, רומנבנקה — 132, פולטבסקה — 150; בסך הכל — 631 בתים. בהם ובכמה בתים שנשארו שלמים במשקים שנוטשו הוכנסו לקראת שנת 1842, 684 משפחות חדשות.

שר נובורוסיה וורונצוב, שכנראה היו לו נקיפות מצפון על מה שאירע בשל אי-ההכנות מראש ואי-הסדר, דרש מהשלטונות בפטרבורג להעמיד לרשותו תקציב גדול יותר — בסך 600 רובל למשפחה. הוא גם דרש תקציב עבור אלה שחתמו בפירוש על התחייבות להתיישב על חשבון עצמם, וממשלת פטרבורג הראתה את חסדה ונענתה לבקשותיו.

לקראת שנת 1842 באו אל המנוחה. אולם היתה זו מנוחה מדומה. שוב קפץ עליהם רוגזו של באקנדורף, שר-המטרה, שסוכניו מסרו לו ידיעות מפורטות על מעשי התרמית של דמידוב, המנהל האחראי להתיישבות היהודית: א. כשקנה דמידוב גרעיני-תבואה לזריעה והספקה, חייב את התושבים ב-15 רובל עבור מידה מסויימת של זרעים במקום 9 רובל אשר שילם.

ב. לרכישת עגלה הוקצב סכום של 15 רובל, אלו שניקנו היו במחיר 6-7 רובל.

ג. נוסף על כך הטיל דמידוב מס מיוחד על המושבות לצורך הוצאות מיוחדות, כביכול, 1000 רובל לשנה.

ההפרש בין הסכומים שקבל דמידוב לצרכי ההתיישבות (205 אלף רובל) לבין הסכומים שהוציא למעשה (172.5 אלף) התבטא ב־32.5 אלף רובל שלקח לעצמו.

באקנדורף סיים את הודעתו בדרישה נמרצת לחקירה יסודית על ידי איש ישר והגון; אחרת כל הרצון הטוב מצד הממשלה לא ישיג את המטרה. למטרת הבירור והחקירה נמנה פקיד בכיר, ושמו צ'ירקוביץ. כנראה, שהחקירה אימתה את כל החשדות במעילה, כי אחרי שנמסרו התוצאות פוטר דמידוב ממשרתו. הוא אמנם הגיש עירעור והוכיח שהתלונות מצד היהודים הן האשמות־שוא, וכי היהודים עוינים אותו בגלל האמצעים החוקיים החמורים בהם נהג, ואילו הוא הצליח ליישב את 700 המשפחות בחרסון, והבתים נבנו כהלכה. על־כן ביקש לטהר את שמו מכל אשמה ולהחזיר לו את הכבוד הבלתי־מוכתם של קצין.

במקום למלא בקשתו באורח שיגרת־אדמיניסטרטיבי, נמסר תיקו למשפט, והועבר ללשכת הפלילים העליונה ומשם לסינאט. העניין נמשך שנים ולא ידוע לנו אם בא על עונשו.

הציבוריות היהודית וההתיישבות

השיבה לעבודת האדמה, בה עסקו אבותינו בימי־קדם, לא עוררה התלהבות יתרה בקרב המוני־העם ואף לא בקרב השכבה העולה של „אריסטוקראטיה יהודית“ אשר החלה לתפוס מעמד חשוב במדינה כבעלי־תעשייה, קבלני־צבא ובעלי־מקצועות חופשיים. הן הרבנות הלמדנית והן התנועה החסידית על אדמו"ריה ומטיפיה לא הזדהו עם היהודים שיצאו להתיישב בערבות חרסון. חיי הגלות ופרנסות התיווך העירוניות עקרו מלבם של היהודים את היחס הבריא לטבע ולחקלאות, והראשונים שצעדו בדרך החדשה היו מעטים ומבודדים. ניתנה האמת להאמר שהמתיישבים בראשית המאה נדחפו לכך בעיקר בשל גזרת הגירושים מהכפרים, לאחר שנשבר מטה לחמם; ואח"כ בימי ניקולאי הראשון, בשל סכנת השמד של בניהם בגזירת גיוס בנים לכ"ה שנות שרות בצבא.

אין ספק שבין אלה נמצאו גם בודדים שמאסו ברוכלות ובמוזגנות בפנות ומתוך הפרה ברורה; אולם ללא סעד וסיוע של מנהיגי־העם ומאשריו הרוחניים.

לפני שהיתה תנועת-ההשכלה וכוח ציבורי ורוחני ברוסיה, מעטים היו הגילויים של אהדה והטפה בעל-פה או בכתב לעבודת-האדמה. יוצא מן הכלל היה אותו גטע נוטקין שהיה פעיל ומפעיל בראשית המאה, והשפעתו הורגשה בין אישי-ממשלה כבין ראשי קהילות. אולם הוא לא זכה לראות תחילתה של ההתיישבות בחרסון. כן גם היתה הטפתו של מייסד תנועת חב"ד הרב שניאור זלמן, לעבודת האדמה ולעלייה לא"י — הופעה יוצאת-דופן בתנועה החסידית. האדמו"ר האמצעי, ר' דב-בר, אף הוא שיתף את עצמו בעידוד מתיישבים מקרב חסידיו, שהגיעו לחרסון עם הגל השני, וכן גם ר' מנחם-מנדל בעל "הצמח צדק" שכמה מחסידיו ייסדו מושבה חקלאית בשצ'דרין בשנת 1842. אולם אלה היו מעטים ויחידים. בעלי השררה בקהילות ובעלי-ה"החוס" בציבוריות היהודית היו מסתכלים בבזו על האיכר היהודי; ופרנסי-הציבור, רובם ראו בעיין רעה את הפונים לחקלאות שהיו מדלת-העם, אשר בהיותם משוחררים, לפי החוק, ממסים ומעבודת הצבא נראו בעיני ה"גבירים" וה"יהודים היפים" כמתחמקים מעול הציבור...

רק בהנף שחר ההשכלה ברוסיה נשמע גם קולם של הראשונים שהפליגו בשבחה של עבודת-כפיים ועבודת-האדמה בעיקר.

הראשון בין המשכילים שצידד בשיבת יהודים לחקלאות היה ר' יצחק בר לוינסון (הריב"ל). כאחד מהמשכילים הראשונים בראשית המאה הי"ט, לא זכה באהדה יתירה מצד החוגים הדתיים ואנשי-מעמד בעלי-הבתים שראו בו סוטה מהמסורת, מסית ומדית. ספרו "תעודה בישראל" כתוב בעברית, נדפס במספר מועט של טפסים והמוני ישראל ברובם לא ראוהו ולא קראוהו. אולם בחוג המצומצם של המשכילים היתה להשקפות הריב"ל השפעה מרובה. בעיר מגוריו, קרמניץ, בה היה מרותק למטת חוליו שנים רבות, נמצאו 34 משפחות שהתארגנו והביעו רצון לנטוש את עסקי-המסחר ולעבור לעבודת-אדמה, ויש להניח בוודאות שהתעוררות זו באה בהשפעתו.

כסופר בעל-שם, ייצג הריב"ל את הארגון הזה במשא-ומתן עם הממשלה. הוא פנה במכתב ארוך למיניסטר-הפנים, הדגיש את חשיבות שיבת-יהודים לעבודת האדמה וביקש ממנו להקצות שטח-אדמה למשפחות הללו; לאחר חליפת מכתבים, שאלות וברורים בקשר עם חובת הגיוס, הציע מיניסטר-הפנים שהארגון יקים מושבה, אולם הודיע כי הקצבה כספית לא תינתן להם למטרה זו.

התוכנית כנראה לא התגשמה. ואולי פנו בודדים מקבוצה זו לעבודת-אדמה בתקופה מאוחרת יותר, כאשר ניתנה הרשות להתיישב על קרקעות ב"תחום-המושב".

גם בנימין מנדלשטם, סופר ופובליציסט, היה נלהב להתיישבות יהודים על הקרקע וראה בה מפנה בדרך ההבראה הכלכלית והרוחנית של העם; הוא

זעם על כך שההתיישבות לא מצאה עידוד בציבור היהודי, אך לעומת זאת האמין ברצונה הטוב של הממשלה הרוסית לעשות את היהודים לעובדי־אדמה.

בספרו „חזון למועד“ שפך את זעמו וכתב: „רק אנו אשמים בכך שלא שמנו לב להגדלת מספר בעלי־המלאכה, אומנים ובעיקר עובדי־אדמה... והרי הצאר רב־החסד הכריז באופן אבהי: „בואו וחיו בינינו“; ואנו איננו הולכים כשאר העמים לקראת אור ההשכלה, האומנות ועבודת־האדמה“.

ספרו של ב. מנדלשטם, פספרו של הריב"ל, לא היה נפוץ ביותר ודברי הטפתו כמעט ולא הגיעו להמוני־העם. אולם בחוגי המשכילים עשו דברים אלה רושם רב. הודות להשפעתו פנו בשנת 1840 כמה צעירים בני סוחרים עשירים לזרונצוב ש־נזבורוסיה בהצעה להקים מושבה חקלאית לדוגמה. הם לא ביקשו אזימה ממשלתית או עזרה כספית; רק שיאפשרו להם לקנות שטח אדמה בפלך ביסארביה בגודל של 5000 דיסיאטין. וזרונצוב ענה שעם כל אהדתו, קשה לו למצוא שטח מרוכז כזה למכירה, והתוכנית בטלה.

הידיעות על מצבם העגום של המתישבים בחרסון העציבו את מאנדלשטם, אולם הוא לא האשים בכישלון זה את הממשלה אלא את הפקידים הנמוכים המקומיים שלידיהם נמסר ביצוע ההתיישבות. ברוח זו שפך את לבו במכתבו הארוך לשר מונטיפיורי.

באותן השנים כתב משכיל בשם יעקב פֶרס, ספר בשם „נחלה בלי מצרים“ בו הוכיח את יתרונות עבודת־האדמה מהתנ"ך. („אני משתדל להוכיח מכתבי־הקודש וההכרה הלאומית שהיהודים צריכים לעסוק בעבודת אדמה...“) בשנת 1842, 40 שנה אחרי נוטקין, פנה ה. רוזנטהל, ממשכילי הסוחרים בוילנה, אל השלטונות בתזכיר, בו הוא מציע יסוד מושבות חקלאיות ופיתוח תעשייה כפתרון למצבם הכלכלי הקשה של היהודים. בשולי תזכיר זה רשם המיניסטר אוברוב הערה אופיינית: „השקפתו של רוזנטהל היא תוצאה מערומיות יהודית. רוזנטהל אינו מסוגל להבין את עיקר הבעיה. ביסוד בתי־חרושת ומושבות חקלאיות לא יבוא הפתרון לשאלת היהודים“.

עירנות בעלת־אופי אחר לגבי המתישבים היהודים מצאנו אצל חבר המשכילים באודיסה. משכילים אלה היו יוצאי־גאליציה וחניכי התרבות האוסטרית־גרמנית; תרבות זו, שפתה, ספרותה, אישיה ונימוסיה היו בעיניהם, כביכול, פסגת ההישגים האנושיים. לעומת זאת לא היו בעיות הכלכלה היהודית בראש דאגותיהם. במשך שלש עשרות שנים אין אנו מוצאים שום מיסמך שיעיד על התעניינותם בתהליך ההתיישבות של היהודים בחרסון, הקרובה לאודיסה. אך בהיודע להם שבגל השלישי שהגיע לחרסון נמצאות כ־450 משפחות מקורלאנד — נתעוררו לפעול למעגן; גליל קורלאנד הנמצא לחופי הים הבאלטי

היה בעבר הרחוק שייך לגרמניה וגם לאחר שעבר לידי פולין, בשנת 1561, ואחרי זה לידי השלטון הרוסי שררו שם השפה והתרבות הגרמנית. יוצאייגאליציה המשכילים שבאודיסה ראו, על-כן, ביהודי קורלאנד חומר אנושי "מעולה יותר ותרבותי יותר, שהרי אפילו מכתביהם לשלטונות הרוסים היו כתובים בשפה הגרמנית, ובאורה חייהם היו רחוקים מיהודי ליטא ופודוליה הקנאים". לדעת משכילי אודיסה לא היה מן הראוי ליישב את יהודי קורלאנד יחד עם יהודי-ליטא, פודוליה, ווהלין. אחד המשכילים, סוחר עשיר, תרם 1000 רובל לביסוס יהודי קורלאנד. משכיל אחר מאותה חבורה, בצלאל (בוזילוס) שטרן שהיה מנהל בית-ספר יהודי באודיסה ובעל-קשרים עם אנשי-הרשות, פנה לממשלה בבקשה להבדיל לטובה את יהודי-קורלאנד. במכתבו לז'ורנצ'וב שר-נובורוסיה כתב: "יהודי קורלאנד שהגיעו לחרסון, נבדלים מאחיהם במושבות בהשכלתם ואינם בעלי משפטים קדומים כמותם. הם שואפים להיות עובדי-אדמה מסורים וחרוצים ועל כן, על-פי הצדק, זכאים הם לטיפול מיוחד בחסדי הממשלה. הם רוצים להיות נבדלים משאר המתישבים כדי למנוע אירועים בלתי-נעימים העלולים להתעורר כתוצאה מחילוקי-הדעות ביניהם לבין הקנאים. רצוי איפוא ליישבם על קרקעות יותר טובים ולהיטיב אתם ככל האפשר. בהיותם יודעי קרוא וכתוב זקוקים הם לבתי-ספר ועל כן הם מבקשים להקים, נוסף לבית-הכנסת, גם בית-ספר בכל מושבה". בהמשך מכתבו ביקש שטרן הגדלת ההקצבה ליהודי קורלאנד לעומת זו של יתר המתישבים; במקום 600 בקש 800 רובל. ז'ורנצ'וב הסכים לדברי "המשכיל היהודי שלו" ונתן הוראות ליישב את יהודי קורלאנד במושבות מיוחדות, אך מכיון שבאותו זמן כבר היו רוב הקרקעות הטובים תפוסים, עלו בגורל יהודי קורלאנד דווקא שטחים גרועים וחסרי-מים והיה עליהם להביא מימיהם ממרחק בחביות, או לכרות בארות בעומק רב. לקראת שנת 1842 נסתיימו ההכנות ויהודי קורלאנד יושבו בארבע מושבות חדשות: לבוב, רומנובקה, נובו-פולטאבקה, ונובו-בריסלב.

"חוקת יהודים" מחודשת

בראשית שנות ה-40 נתברר לשלטונות ש"חוקת היהודים" הקודמות שעובדו אמנם ביסודיות, צריכות בדיקה ועידכון. נראה היה בעיני הצאר ויועציו שאותן החוקות שעיקר מטרתן היה החשת ההטמעה של היהודים לא הצליחו משום שהיו נדיבות ו"ותרניות" מדי. על-כן, מונה ע"י הצאר "ועד יהודים" מיוחד שהוטל עליו לתאם ולהסדיר את החוקים הקיימים ולהוסיף עליהם חומרות והגבלות.

החוקה החדשה הוגשה לאישור ונחתמה בגושפנקה המלכותית ב־19 בדצמבר 1844, ובוה חוסלו למעשה שיירי האוטונומיה של הקהילות. הפקודה החדשה "להכניס את היהודים בערים ובמחוזות בעול השלטון הכללי" ביטלה את ועדי־הקהילה הנבחרים. אלא שלא היה מעניינם של השלטונות לשחרר את הקהילות מחובות המיסים והארנוניות וכן מהאחריות לגיוס המיוחד לצבא. וכך נתפרסם ביחד עם הפקודה לביטול ועדי הקהילות גם החוק החדש בדבר "מס הבשר" "מס הנרות" ומסים אחרים.

"מס־הבשר" שהיה ניגבה עד אז ע"י ועדי־הקהילות והוצא על ידן לצרכיה הפנימיים של הקהילה היהודית, הוחקר מצתה, על פי "החוקה החדשה", לחוכר קבלן שנקרא "בעל טכסא", וכספי ההכנסה ממס זה הועמדו לרשות הממשלה בחשבון מיוחד. מכספים אלה כיסה השלטון בראש וראשונה את כל החסר למכסת המסים מאת הקהילות, והחלק הנותר שימש מקור להחזקת בתי־ספר ליהודים מטעם הממשלה ולצורכי הצדקה המקומית; כן שימש "מס־הבשר" מקור כספי לציוד המתיישבים היהודים — בניין בתיהם, רכישת בהמות עבודה, ומכשירי חקלאות. חוכרי מס־הבשר ("הטאפסא") היו מעשירי המקום ובאמצעותו היו שולטים בקהילות בעריצות ועושקים את דלת העם.

מלבד מס הבשר שכל יהודי היה משלם בקנותו בשר כשר, הונהג גם "מס הנרות" (נרות שמדליקים בליל־שבת). מס זה נמסר למיניסטרו־ההשכלה למימון ההוצאות של הפצת ההשכלה בקרב היהודים.

נוסף לתקנות החמורות בחוקה המחודשת נשארה בצריך־עיון גם ההצעה לחלק את כל יהודי רוסיה לשני סוגים או מעמדות: "מועילים" ו"בלתי מועילים". לסוג השני נחשבו החנוונים הזעירים ודלת העם. מחברי החוקה ראו צורך להיוועץ בסעיף זה גם עם שרי־הפלכים ולשמוע חוות־דעתם.

אין אנו יודעים את תשובותיהם של כל שרי־הפלכים, אולם ידועה לנו תשובתו של הגראף וורונצוב מושל פלכי נובורוסיה אשר יצא בחריפות נגד ההצעה וציינה כ"בלתי אנושית, בלתי־מעשית ובלתי־הגיונית מנקודת ראות ממלכתית". ההצעה בכל זאת לא הוסרה מסדר־היום. "וועד־היהודים" הפך בה והפך בה, אך מכיוון שגם מבחינה טאקטית לא היה מן הרצוי להפעיל את כל הגזרות בבת־אחת, הוחלט להביאה, אחר "ניסוח חדש", לפני שרי הפלכים. ב"חוקה החדשה" היתה מערכת סעיפים מפורטת גם בעניין הרחבת ההתיישבות היהודית. האם היתה זו ג'סטא אנושית, כביכול, כלפי היהודים וכלפי הארצות הסמוכות בהן נשבו רוחות ליבראליים? ההיה זה שיקול או צורך לדלל את אוכלוסיית היהודים בערים, בהן התנהלה התחרות אכזרית עם הסוחרים ובעלי־המלאכה הנוצרים? ושמא מותר לנו להניח שהיו יחידים בתוך "ועד־היהודים" שבקשו פכנות פתרון ראציונלי חיובי לבעיה מתוך רגש אנושי? ללא ספק.

היו גם הפעם גורמים שונים שמסיבות שונות והשקפות שונות הובילו שוב לפתרון החיובי היחידי — הרחבת ההתיישבות החקלאית של יהודים. אין אנו יודעים מה היה טיבם של חברי „ועד היהודים“ הזה ומה היתה מידת שנאתם ליהודים — אולם ניתן לנו לעמוד פחות או יותר על טיבו של אחד מהם, והוא הגנרל קיסליוב, אשר כמקורב לצאר היה בעל-השפעה בוועד, הן כיושב ראש והן כשר נכסי-המדינה שההתיישבות היהודית נכללה בתחום פעולותיו.

יש להניח כי קיסליוב לא היה נקי משנאת ישראל — אחרת לא היה מתמנה יושב-ראש בוועד זה ולא היה בין חשובי מחוקקיו של הצאר. ייתכן שיחסו השלילי לא נבע משנאה גזעית אלא שסלד „רק“ מתכונותיהם „האנטיפטיות“ של היהודים „הערמומים, שונאי העבודה הפיזית, ומפרנסותיהם ועסוקיהם המזיקים לאוכלוסיה הנוצרית“. הוא האמין שאפשר לטהר את מידותיהם ואת אורח חייהם, ולתרבת אותם על ידי עבודת-אדמה. בשירותו בצבא בפלכי „תחום-המושב“ הכיר את היהודים מקרוב, ועמד גם על סגולותיהם החיוביות: חריצותם, „אמנם בעסקיהם הם“ תפיסתם המהירה, כושר ההסתגלות וקווים חיוביים אחרים. תכונות אלו עשויות היו, לדעתו, להפוך את „הרוכלים הערמומיים“ לעובדי-אדמה חרוצים, אם לא בדורם הרי לפחות בדור השני והשלישי. מכאן גם יחסו החיובי להרחבת ההתיישבות היהודית שמצא את ביטויו בסעיפים הקשורים בענין זה ב„חוקה החדשה“ שנוסחו ביתר סובלנות ורוחב-לב. „החוקה החדשה“, נתנה לכל יהודי, ללא הבדל עיסוקו הקודם, אפשרות לעבור לחקלאות בתחומי כל הפלכים, בהם ישיבת יהודים מותרת. הממשלה הבטיחה להעמיד לרשות ההתיישבות היהודית מאדמותיה אשר בפלכים אלה, אשר למושבות חרטון והרחבת ההתיישבות בנובורוסיה, הציע קיסליוב לניקולאי הראשון לשגר לשם אחד מפקידי משרדו הבכירים, שמתפקידו יהיה ללמוד את מצב האיכרים היהודים, לברר אפשרויות של התיישבות נוספת, ולהגיש סקירה מפורטת.

הצעה זו אושרה על ידי הצאר ב-25 בינואר שנת 1845 והשליחות הוטלה על יועץ החצר קארצב, פקיד בכיר לתפקידים מיוחדים. לא נפרט בזה את כל ההוראות המפורטות-בכתב שקיסליוב הכניס לנוסח ייפוי-הכוח שלו. כן לא נעתיק את הדין והשבון שלו המשתרע על עשרים או שלושים עמודים. נסתפק רק בפרטים שיש לנו בהם עניין מיוחד.

קארצב ציין כי לקראת שנת 1845 גרו ב-15 המושבות ב-1661 משפחות (12,779 נפש); מהן בעלות-משקים — 1,495, ואלו 180 משפחות חיכו להתיישבות ולפי שעה עסקו בעבודות שונות במושבות ומחוצה להן. על המצב הדתי והחינוכי מסר קארצב כי היו בכל המושבות 19 בתי-כנסת ובתי-תפלה, בנויים אבן; במושבה נהר-טוב קיים גם בית-ספר ללימוד השפה הרוסית. בכל

המושבות מצא בתי-ספר פרטיים ("חדרים") בהם למדו 533 תלמידים אצל
 76 "מלמדים", רובם מזקני המקום. כמעט כל היהודים ידעו קרוא וכתוב
 בשפתם, ואלו בשפה הרוסית ידעו קרוא וכתוב רק 54 איש; במושבות מצא
 12 רבנים, בעלי-השפעה מרובה על הציבור. אצל הרבנים היו
 קארצב חזר גם הוא על השיגרה המקובלת, שהיהודים הם אוהבי בצע —
 ולמען הרווח פשרים בעיניהם כל האמצעים: רמאות, נזילות ותככים. אמנם,
 אין הוא חושב את היהודים לעצלנים, אולם פעלתנותם "איננה בדרכי ההגינות",
 ועל כן אין פלא שאינם מסתגלים לעבודת-אדמה. נוסף לכך מחוננים היהודים
 בחיבה מיוחדת לטרוניות ותלונות על כל דבר".
 לעומת זאת שיבח קארצב את היהודים על אורח-חייהם במשפחה הפאטרי-
 ארכית בציינו כי ילדי היהודים מתייחסים בכבוד ובדרך-ארץ להוריהם; וכן
 ציין שהשיפורת היא חזיון נדיר אצלם. בכל מושבה מצא קארצב בית-שכר
 אחד (בממוצע בית-שכר אחד ל-913 נפש) והמחזור בבתי-משקה פחות בהרבה
 מאשר בכפרים הנוצרים. במשך שנת 1844 היו בכל המושבות 44 עבריינים
 (אחד ל-278 נפש).

עניין מיוחד לנו ברשימה שמביא קארצב בסקירתו, ממנה ניתן ללמוד במה
 עסקו רוב האיכרים היהודים לפני התיישבותם; אלה היו: פחחים — 9,
 אורגים — 2, חייטים — 359, סנדלרים — 144, פובענים — 35, צבעים — 24,
 נפחים — 11, בנאים באבן — 75, אמני נחושת — 40, אומנים בכסף — 11,
 אומני-קלף — 2, כורכי-ספרים — 12, זגגים — 51, נגרים — 22, חבתנים
 — 6, ובמקצועות אחרים 37. סך הכל — 840. משמע מכאן שרוב המתיישבים
 לא היו קודם חנוונים, רוכלים או מוזגי יין, אלא בעלי-מלאכה, אנשי-עמל
 ועבודה. בתוך המושבות כמעט ולא עסקו במקצועותיהם הקודמים באין להם
 חומרים, כלי-עבודה ואפשרות מבירה; האפשרות לעסוק במקצועותיהם בערים
 ניתנה להם למשך חודש או חודשיים בשנה על פי רשיונות מיוחדים.
 קארצב גם ניסה לסכם את סיבות הכשלונות בהתיישבות החקלאית:
 "המתיישבים היו במולדתם עניים מרודים, חסרי-מרץ וחריצות; תזונתם היתה
 דלה ובריאותם רפויה. הם עזבו את מקומות מגוריהם במסע לתרוסון בעונת
 הסתו, והחורף ירד עליהם בדרך, ללא בגדים חמים ונעליים וללא מזון מתאים.
 בהגיעם למקום ההתיישבות — מצאו ערבה קרחת ושוממה בה שיכנו אותם,
 זמנית, רחוק מהמקום שנועד ליישובם, או העלו אותם על האדמה המיועדת
 להם ללא קורת גג במשך זמן רב. גם ההקצבות לציוד המשקי ולקיום ניתנו
 להם ללא סדר, ובמאורח. המתיישבים התשושים והמיואשים נוגעו במחלות
 מידבקות שגרמו לתמותה רבה. ומטבע הדברים נמשכו למסחר שהיה, במצב
 שנתהווה, האמצעי הסביר היחיד לקיומם, ובו היו בקיאים ורגילים. היו גם
 מתיישבים שמכרו את הבקר שקיבלו מאת הממשלה, ותמורתו השקיעו במסחרם.

הבתים בשביל מתיישבי הגל השלישי בשנים 1841—1839 ניבנו אף הם פשנה לאחר בוא האנשים, ובחיפזון רב ללא חומרי בניין מספיקים. בבנין הבתים מילא המנהל האחראי דמידוב גם תפקיד של קבלן, ועל כן נראו בתים רבים כחורבות. גורמים אלה, הובילו, לדברי קארצב, לתוצאה הבלתי-נמנעת, והכוונת הטובות של הממשלה לא הוצדקו.

קארצב מצא, שאם יסתפקו במושבות הקיימות ב-9 דיסיאטין על כל גבר יש אפשרות ליישב על ידן עוד אי-אלה מאות משפחות; וכן יש אדמות-ממשלה בפלך טאבריה על שטח של 33 אלף דיסיאטין, ובפלך יקאטריןוסלב על שטח של 28 אלף דיסיאטין, אדמה שחורה וטובה לזריעה.

בניגוד להשקפה שהיתה מקובלת עד אז, הציע קארצב לייסד את המושבות סמוך לכפריי-הנוצרים, כדי שהיהודים ילמדו מהם את עבודת-האדמה. דעתו היא שהאיכרים האוקראינים לא יתנו ליהודים לרמותם, באשר הם עצמם מפולפלים לא פחות מהיהודים ומתייחסים אליהם באי-אמון. בין יתר הצעותיו היתה גם הרחבת זכות-ההעדרות מהמושבות למשך זמן יותר רב. ההגבלות ברשיונות-היציאה לחודש או חודשים לא איפשרו לאיכרים הכנסות צדדיות, שהיו דרושות לקיומם ולשיכלול משקיהם. עם זאת ציין שיש להקפיד גם להבא שבעונת-העבודה לא יעדרו.

ההתיישבות בפלך יקאטריןוסלב

קיסליוב ראה בסקירתו של קארצב ניתוח קולע של ליקויי ההתיישבות וגורמיהם; גם הצעותיו לשיפורים נראו לו. התקציב למשפחה שהציע קארצב (175 רובל) לא היה גדול מדי וביצוע התיישבות חדשה עשוי להצליח, אם יוכנו ויתוכננו כראוי הבנייה, הציוד והאירגון בעוד מועד. אדמת-הממשלה בפלך יקאטריןוסלב — שקארצב דיבר עליה בסקירתו, היא אדמה שחורה וטובה לגידולי-חיטה. וכך נתעורר בקיסליוב הרצון להקים אי-אלו מושבות לדוגמה במשך שנה אחת — היא שנת 1846.

כדי להבטיח את התקציב הדרוש, פנה קיסליוב למיניסטרוני הפנים המטפל ב"מס הבשר", שניגבה מיהודים לטובת מפעלי-צדקה והתנחלות. בחוקה החדשה הודגש בפירוש שצרכי ההתיישבות הם על חשבון מס יהודי זה. הוא ברר את האפשרויות הכספיות בשביל ההתיישבות למשך שנת 1846. אך היות ש"מס-הבשר" יצא זה עתה מידי הקהילות ואורגן מחדש (גביתו הוחכרה) "לבעלי הטכסא", לא היה ברור מה הם הסיכויים הבטוחים. לאחר לחץ, משא-ומתן ורמז-חיובי מצד הקיסר, הוסכם להקציב לרשות ההתיישבות בשנת 1846 סכום של 50 אלף רובל. תוך כדי המשא-ומתן פנה קיסליוב אל שרי-

הפלכים, בבקשה לברר אם יש מועמדים להתיישבות, וכמה הם. והרי התשובות: ספֵּלך מוהילוב — 83 משפחות, מויטבסק — 175, מקורלאנד — 11, מקובנה — 41 מקיוב — 14; בסך-הכל — 324 משפחות. אם לחלק את הסכום המוקצב של 50 אלף רובל לפי 175 רובל — הקצבה למשפחה — ניתנה האפשרות ליישב 285 משפחות.

קיסליוב לא הסתפק בהוראה כללית לרשות מסוימת לבצע את המפעל והעדיף להחזיק את כל החוטים בידיו; הוא שם לב לכל פרט, התייעץ עם מומחים, דרש מהמבצעים הקפדה, נתן הוראות למנהל המחלקה היקאטרינוסלבית של נכסי-המדינה, גלאדקי, לבקר במושבות חרסון, ולבחור בתוכנית היפה ביותר של רחובות, גנים ומגרשים ציבוריים, וכן תוכנית טובה של בתים. כן הורה לדאוג שיהיו מים בכל חלקה, ולכרות בארות בשטחים שאינם קרובים לנחל או אגם.

הוא דרש מגלאדקי שמייד לאחר ביקורו בחרסון יגש לבניית 285 בתים, שיהיו מוכנים ל-1 בספטמבר 1846. למשרדי-הפלכים נתן הוראה לבחור מכל הנרשמים 285 משפחות מתאימות, ולרכוז בעיר מוהילוב, לא יאוחר מה-15 במאי. תאריך זה נקבע כדי שהמסע ליקאטרינוסלב ייערך בחדשי הקיץ, ובהגיעם למחוז הפצם בספטמבר יוכלו להיפנס מייד לבתיהם.

בהיותו למודי-הנסיון, לא סמך על פקידי הפלכים, אלא בחר אחד מפקידיו הבכירים, קולישוב, אדם מוכשר ורב-נסיון, והטיל עליו את המשימה. הוא הורה לקולישוב לחלק את כל המשפחות לשירות (בכל שירה — 50 משפחות), ולבחור מקרב היהודים באנשים מוכשרים, כראשי השיירות. פן הורה לבקר מחדש את הרשימות, לבחור בעיקר משפחות גדולות — 6 נפשות לפחות, ולקבוע קוו מסע, שיעקוף את האזורים הסובלים מבצורת. נוסף לכך, פנה קיסליוב שוב לגלאדקי, להזהירו שהבתים מוכרחים להיות מוכנים למועד שנקבע.

בחווה שנשלח אל גלאדקי הדגיש קיסליוב את חשיבותו של נסיון ראשון זה, וביקש ממנו לשלוח אגרונום שיקבע מחזור זרעים, למצוא מפקחים ומדריכים מקומיים, מהימנים וחרוצים, מבין החקלאים. גם נרמז לו כי הצלחתו תזכה אותו בחסדי-הצאר וסיים במלים אלה: „בטוח אני שאתה תבין את חשיבות הפעולה המוטלת עליך, והצלחתך תגרום לי הנאה, להעיד בפני הצאר על שירותיך הטובים“.

כמסופר לעיל, הוצא הסקטור של ההתיישבות היהודית מידי לשכת האופו-טרופסות למתנחלים, שבראשה עמד ועד-מפקח, אך כדי להבטיח את הצלחת המפעל פנה קיסליוב אישית לגאן, ראש הוועד המפקח על כל המושבות של גרמנים, בולגארים, יוונים ואוקראינים בחרסון וביקטארינוסלאב, וביקש ממנו שתוך-כדי ביקוריו במושבות ימצא מבין החקלאים — רצוי מקרב

המנוניטים — אנשים חרוצים ומהימנים, שיסכימו להתמנות כמפקחים על המושבות היהודיות. קיסלויב הבטיח כי לכל מפקח מקומי יוקצה שטח אדמה בתוך המושבה היהודית.

כעבור חודש הגיש גאן תזכיר לקיסלויב, בו הביע את השקפותיו והצעותיו בקשר להתיישבות היהודית. לדעתו, לא קיבלו היהודים, תלושי־הקרקע, את הטיפול המתאים במושבות חרסון; האיכר היהודי שאינו דומה לנוצרי, זקוק לטיפול סבלני שיחבב עליו בהדרגה את עבודת־האדמה.

גאן חשב למועיל להכניס לכל מושבה יהודית כמה איכרים גרמנים שיראו ליהודים דוגמה אישית, וילמדו אותם שיטות־עבוד ראציונליות. הוא האמין שבהשפעת הגרמנים תתעורר ביהודים נטיה לחקלאות.

בהמשך תזכירו הפליג בשבחם של המנוניטים וביחוד בשבחו של בן־ארצם קורניס, אדם מחונן ומוכשר. הוא אף פקפק אם המנוניטים יסכימו לעבור למושבות היהודיות כמפקחים, אך הבטיח לעיין בדבר. לדעתו, טוב היה אילו בראש המושבות היהודיות הועמד קורניס כמפקח ראשי*.

בניין הבתים לא התקדם בקצב הרצוי. גלאדקי הצטדק באמרו כי העץ שנקנה על ידו נמצא במרחק 170 פרסאות, וההובלה קשה בשל הצפת מי הנחלים באביב. בשל דבר־הבהמות קשה להשיג עגלות להובלה. כמו־כן לא נמצא לו מודד מומחה לחלק את המגרשים שעליהם צריך היה לבנות. קיסלויב נזדרז והעמיד לרשות גלאדקי מודד ואגרונום לקבוע את חלוקת השדות בהתאם למחזור הזרעים. הוא דרש מגלאדקי לבקש מהמהנדס האזרחי לשתף פעולה בבניין הבתים, ההוראות והדרישות מצד קיסלויב הומטרו בזו אחר זו.

ובינתיים החל קולישוב לארגן את המסע. בהתאם להוראות הוטל עליו להקציב לדרך $3\frac{1}{2}$ קופיקות לנפש ליום ולעניים הקצבה נוספת. אולם כשנעמד קולישוב פנים אל פנים עם ציבור חסרי־כל, ראה כי מן ההכרח לצייד את פולם בהקצבה האמורה וכך לפי חשבונו נדרש לכל ימי המסע סכום בסך 11.670 רובל.

מלבד המזונות, דרושות היו לפחות 20 עגלות לכל שיירה להובלת החפצים והצורות, להסעת התינוקות, החולים, הזקנים והתשושים. ושכר 120 עגלות.

* המנוניטים היו כת נוצרית באפטיסטית שנוסדה לראשונה בציריך בשנת 1523. חבריה נמנעים משבועה — ולכן הם מסרבים לקבל עליהם שרות אזרחי. הם גם נמנעים משמוש בנשק ולכן הם מסרבים לעבוד בצבא. כת דומה נוסדה בהולנד בהנהגת מתקן־הדת מאנו סימוניס (1492 — 1559), שעל שמו נקראה. אחרי מותו התפשטה הכת בכמה ארצות וחבריה נרדפו על השקפותיהם. חלק היגר לרוסיה, ובערבות נובורוסיה הוקמו מושבות אחדות של מנוניטים.

למשך ימי המסע 3,000 רובל. בסיכומו של דבר נדרשו לו הוצאות לא צפויות בסך 14,653 רובל, ואלו התקציב כולו היה בגבולות 5,000 רובל. קלישוב פנה לקיסליוב ודרש העלאת הסכום; הוא קיבל עוד 5,000 רובל, אולם נתבקש להסתפק בניתן ולהסתדר בזה.

מפקח יערות-הממשלה, טאגאיצינוב, נתקל בדרך מסעו לרגל תפקידיו בשירה בת 11 משפחות. הוא הופתע למראה ההולכים המרודים, ובקש לעזור להם. בהודעה לקיסליוב כתב: «בהיותם בלתי-רגילים בהליכה ארוכה, סובלים רבים מחולשה ברגליהם; להסעת 29 ילדים רכים, 3 נשים ותינוקותיהן, ו-6 נשים הרות, יש להם 9 עגלות העמוסות צרורות וחפצים». טאגאיצינוב הודיע לקיסליוב, כי שכר, על דעת עצמו, עוד 3 עגלות, בכדי להקל במקצת על סבלם של היהודים בדרכם הקשה.

נתגלו גם בעיות כספיות בהכנת הבתים. לאחר שתוכננו הבתים עם ארכיטקט ומהנדס, נתברר שאי-אפשר לבנות בית מלבני-חמר בפחות מ-125 רובל, ואלו הקצבה לבניין בית היתה בערך 52.6 רובל. קיסליוב החליט, איפוא, להקציב לגלאדקי עוד 20 אלף רובל, נוסף על 15 אלף שקיבל.

גלאדקי הודיע כי יחד עם האגרונום גבל בחר למטרת התיישבות היהודים 16,500 דיסיאטין משטחים באזור אלכסנדרוב, שיתחלקו לשמונה יישובים, וכי הורה לטופוגרף לקבוע את המקומות המתאימים למושבות; וכן לארכיטקט לקבוע את המקומות המתאימים לבתים ולגנים. בהודעתו הביע גלאדקי ספקות אם ימצאו חקלאים-מדריכים מקרב המונויטים, אשר יסכימו לעזור את נחלותיהם ולעבור למושבות היהודיות.

שוב חילופים בהנהלה

השיירות הגיעו לאזור ההתיישבות ביקאטרינוסלב, בזו אחר זו. בניין הבתים עוד לא הושלם, על כן שוכנו הבאים בינתיים בכפרי-הסביבה במבנים שונים. המחלות שפקדו רבים בדרך מסעם גברו והתפשטו, וגלאדקי החיש אליהם רופא ורפואות. הוא עצמו יצא למקום ההתיישבות, שכר בתים נוספים בכפרים וציווה להסיקם; אולם המחלות התפשטו והיו למגפה. הרופאים קבעו כי המחלות הן תוצאה מתלאות הדרך קשה, התזונה הזעומה, הלבוש הפלוי, הגעגועים למולדת, חילוף האקלים, ובעיקר מפאת הקור שהקדים אותה שנה, כבר באוקטובר. מספר החולים הגיע ל-488 נפש — כרבע מכל הבאים. למרות מאמצי השלטונות חלו ומתו ממתישבי הגל השלישי, 163 נפשות. קיסליוב עצמו בא במבוכה, והחל מפקפק אם אמנם גלאדקי הינו האיש המוכשר לבצע את המפעל, ולפקח עליו. הוא שקל בדעתו אם לא היה זה מן

ההגיון להחזיר את הפיקוח על ההתיישבות היהודית ללשכת האפוטרופוסות בראשות הוועד המפקח אשר נסיון רב לו בהתיישבות, ושבראשו עומד איש מוכשר כגאן, שלעצתו ולהדרכתו החליט לפנות.

גאן נענה בחיוב והגיש שורה של הצעות. בין היתר הדגיש בהצעותיו שמאד רצוי להכניס מספר איכרים גרמנים לכל מושבה יהודית, כדי שישמשו דוגמה ומופת למתיישבים היהודים, הן בעבודה והן בסידור המשק ואירגונו. כמועמד למנהל המושבות היהודיות הציע גאן את הבארון פון שטמפל, ועד אשר יבואו היהודים לבתיהם ולשדותיהם, הציע לפזרם במושבות הגרמניות, בהן יקבלו הכשרה חקלאית, וכן יוכלו בעלי-המלאכה שבהם לעסוק באומנותם. לפני הצאר ניקולאי הגיש קיסליוב הרצאה מפורטת בה הסביר את הצורך להעמיד את מושבות יקטרינוסלב וחרסון היהודית תחת פיקוחה של לשכת האפוטרופוסות כמקודם. הוא רמז על הליקויים בהנהלת-המושבות ולשפור המצב חזר על הצעותיו של גאן.

בשולי הרצאת קיסליוב רשם הצאר מלה אחת: „למלא“ (5 לנובמבר שנת 1846). על יסוד אישור מלכותי זה פנה קיסליוב לוועד המפקח בהודעה:

א. שעל הוועד המפקח לקבל לרשותו ולפיקוחו את מושבות חרסון היהודיות, ולסיים את ההעברה מרשות לרשות עד ה-1 ינואר 1847.

ב. לתאריך האמור יש להגיש דין-וחשבון על מצבן של מושבות אלו לקיסליוב ולשר-פלך חרסון, פיודורוב.

ג. על ידי הוועד המפקח תתנהלנה המושבות החל מה-1 לינואר 1847, ואילו המאזן שלהן יוכן על ידי הרשות הקודמת, כלומר — ההנהלה הקודמת בראשות שר-הפלך.

ד. על הוועד המפקח למצוא איכרים גרמנים מנוסים ומהימנים שיסכימו לכהן כמדריכים ומפקחים חקלאים במושבות-היהודיות.

ה. על הוועד המפקח לבוא בדברים עם גלאדקי, ראש הלשכה היקאטרינו-סלבית של המיניסטריון לנכסי-המדינה, ולקבוע אתו את מועד העברת ענייניהם של 285 המתיישבים לרשות הוועד המפקח.

בהודעה שנשלחה לפיודורוב, שר פלך חרסון, על ההסדר החדש, ביקש ממנו קיסליוב שיגיש לו סקירה מפורטת על הליקויים במושבות ועל הדברים הטעונים תיקון. פיודורוב, אף כי למעשה רצה להפטר מטרדות הטיפול במושבות — מצא בנוסח הפניה אליו נימה מעליבה, כי מי אחראי לליקויים במושבות אם לא האיש העומד בראש הפלך? וכדי לטהר את עצמו האריך בתשובתו ופרט סיבות על גבי סיבות להסברת המצב הקיים.

גם גלאדקי נפגע מהחלטת קיסליוב ומעתה השתדל למסור את כל העניינים במהירות האפשרית לרשות הוועד המפקח, אך לא השתדל להזדרז ולמסור לרשות החדשה בתים בנויים. כל הגורמים היו מעוניינים להעביר את עניני

ההתיישבות היהודית לרשות החדשה, אולם גאן, ראש הוועד המפקח, לא נחפו לקבל לרשותו את העול החדש, מבלי לקבוע מראש ביסודיות ובמפורט את שיטת הפעולות ובטרם יימצא צוות מפקחים ומדריכים כרצונו. חילופי הרשויות והסדר החדש גרמו ליחסים מתוחים בין אישי הרשויות השונות.

תיכנון ופיקוח קפדני

גאן, ראש הוועד המפקח, קיבל על עצמו, לפי שעה, רק את התפקידים שאחרים טרם עסקו בהם: הטיפול בשטחי-אדמה וזריעתם, ויתר ההכנות הקשורות בצידוד המשק. עם זה נזהר מלקבל על עצמו את המשך בניין הבתים שהחלו להיבנות בהנהלת גלאדקי.

בבדיקה שערך אחד מאנשי גאן, נתברר שבתים אחדים נבנו מעץ קפוא שהובא בכפור חזק. עץ זה, כשהפשיר בתוך חמר הקירות התבקע ופורר את הקירות. גם תוכנית הבתים לא נראתה לגאן. נמוכים היו עד כי אנשים גבוהים היו נאלצים בהיכנסם להתהלך בהם כפופי-ראש, וצרים היו מכדי שיספקו אויר בשביל המשפחות הגדולות של היהודים. כאמור, לא נסתיים בנין הבתים עד לעונת הסתיו ב-1846, לפי תוכנית קיסליוב וגם לקראת החורף ב-1847 לא נסתיימו; רק בשנת 1848 נגמר בנינם של 192 בתים על ידי הרשות הקודמת, ואילו 93 בתים נבנו על ידי הרשות החדשה.

עם גמר 192 הבתים של גלאדקי הרכיב גאן, מהמנוניטים המהימנים עליו ביותר, ועדת-ביקורת לבדוק את טיבם. הוועדה מצאה כי הבתים אינם יציבים והם נמוכים וחסרי אוויר. גלאדקי התנצל, והוכיח כי לרשותו עמדו רק 100 רובל לבית, על כן התאים את התוכנית לסכום זה. גם הפיגור לא היה באשמתו, אלא תוצאה מהתנאים הקשים. באזור יקטרינוסלב אין יער ואת העצים לבניין הביאו ממרחק 170 פרסאות ויותר. בחודשי הקיץ אי-אפשר היה להשיג עגלות להובלה כי האיכרים עסוקים היו בקציר, איסוף, הובלה ודייש; ובסתו, כשהיו עגלות, הקדים הקור לבוא וחלק מהעצים המובאים היו קפואים. עם זאת טען גלאדקי כי הבתים יציבים ויחזיקו מעמד.

לשמע חילוקי הדעות שלח קיסליוב את אחד הפקידים הבכירים לבדוק את טיב הבתים. הלה הגיש דין וחשבון פושר בציינו שהבתים בדרך כלל לא רעים, ויציבותם תהיה תלויה בטיפול שיקבלו מן הדיירים העתידים. בבדיקה היסודית של מצב המושבות נעשתה על ידי הבארון שטמפל אשר

נתמנה כמנהל המושבות היהודיות בחרסון ויקאטרינוסלב. הוא מצא שכמה עשרות בתים — מאלה שנבנו על ידי דמידוב — מתפוררים ואינם ראויים למגורים. נתברר שגם המנהל קונדרנצוב שבא אחרי דמידוב, לא היה נקי-כפים; שחלוקת השדות הקיימת מקשה על העיבוד. היו מושבות שלא ניבנו במרכז השדות אלא בקצותיהם, והשדות נמשכו ברצועה צרה וארוכה עד כדי 45 ק"מ. בכל המושבות לא היה בית-חולים ולא היתה אף מרפאה אחת. גאן דרש מקיסליוב שיקציב לו סכום כסף לתקן את הבתים הרעועים ולבנות מחדש את ההרוסים לגמרי. לאחר משא ומתן ממושך אושר סכום של 5000 רובל למטרה זו.

בהתיעצות עם המנוניטים חילק גאן את אדמות המושבות בחרסון לשדות מזרע, שדות מרעה, וגני-ירקות; רבע מהאדמות הפריש לרורבה. שדות אלה עובדו על ידי איפרי המושבות אולם נועדו לשמש בעתיד לצרכים מיוחדים. היועצים מצאו שליהודים יתאימו סוסים לעבודה יותר מאשר שוורים, אף כי מחירו של הסוס יקר יותר.

גאן, שטיפל במתיישבים בני לאומים שונים והכיר את סגולותיהם וטיבם, הטיב לעמוד על אופיים של היהודים. הוא הבין יפה למה היתה קליטתם במקצוע החדש קשה ביותר, וגם כשקיבלו על עצמם עול עבודה ושדה נמשכו לפרנסות קלות כפרפרים לאש. הוא ידע והבין, כי הגורמים להליכת היהודים אל הכפר היו העוני וגזירת הגיוס, לכן סבר כי בשתי דרכים אפשר להנך את היהודים לעבודה ולחבב עליהם את החקלאות: יש לתת להם תנאים טובים ונוחים (פית נוח ומרווח, עיבוד בסוסים ולא בשוורים, מכשירי עבודה במידה מספקת, חלוקת השדות לפי מחזור הזרעים, מים במידה מספקת, עזרה רפואית ותפוקה כדי הכנסה לקיום אלמנטארי), ועם זאת, תנאי-הכרחי — לפחות בשנים הראשונות — משטר של פיקוח חמור שפרושו: שלילת התנועה החופשית בערים הסמוכות, והחובה לסור למשמעת המדריכים והמפקחים, באמצעות עונשים קשים במקרים של סירוב ואי-ציות.

גאן מינה כמפקחים על המושבות איכרים שהצטיינו בחקלאות מן המושבות הגרמניות ומבין המנוניטים. כדי להשיג מדריכים כאלה פנה לעזרת הבארון שטמפל, אשר ניהל את כל המושבות של בני הלאומים והבטיח להעניק למדריכים, נוסף למשכורתם, גם חלקות אדמה, בתים וכו'.

בהוראות למפקחים הוסבר כי על כל אחד מהם מוטלת החובה להדריך את האיכרים בכל ענפי המשק, לתת שעורים מיוחדים לחקלאות לאנשי מושבתו, לבקר מדי חודש בחודשו את מצב האיננונטאר, ולהגיש דין-וחשבון על עבודתו של כל איכר. כן צוינו בפרוטרוט העונשים על עבירות משקיות: על אי-מילוי הוראות המפקח, התנהגות שרירותית ברכוש או יציאת המושבה ללא רשיון — ייעוש העברייני, בפעם הראשונה ב-40—30 מלקות. על עבירה מסוג זה

בפעם השנייה — יקבל מספר מלקות כפול. העובר עבירה בשלישית — ייענש במאסר של 3 עד 6 חודשים. על עבירה חמורה יותר — יימסר העבריין לצבא ואם יתברר כי אין הוא מוכשר לשרות הצבא מבחינת גופנית — יישלח לפלוגות האסירים לתקופה של 10—12 שנה.

כדי שלא תהיה הטלת העונשין שרירותית, נקבע שההלקאה הגופנית בעד עבירה ראשונה ושניה תיעשה על דעת הפקיד המקומי; לבית-סוהר יישלח העבריין רק באישור הרשות המפקחת העליונה, ואילו לצבא או לפלוגת-האסירים יימסר האיכר באישור מהמיניסטרו.

ההוראות החמורות הטילו פחד על המתיישבים. בתעודות הרשמיות מסופר כי היהודים עשו מאמצים מיוחדים בעבודה כדי לא להיענש; באחת המושבות „חזרו למוטב“ 15 מבין 20 איכרים „רשלנים“ לאחר פירסום ההוראות — ופיתחו את ענף הצאן בחריצות.

בסוף שנת 1848 ובמשך שנת 1849 עלו האיכרים היהודים על אדמתם ונכנסו לבתיהם. בפלך יקאטריןזסלב נוסדו 6 מושבות חדשות הן: נובו-זלאטפול, ויסולאיה, קראסנוסלקה, מזשי-רצ'יה, טרוודוליובוקה, וניצ'איבקה.